

U 3754/1A

594743
5255. K-15-

Н. КАЛИНА

ЛАДЯ МОГИЛЯНСЬКА

* *
*

Вітер весняний

Ти відходиш. Може, востаннє
Зазираєш в острахом в очі.
Не жахайся. Там на прощання
Не блищатимуть сльози дівочі.

І не буде в очах тих смуток,
Той, що камінем серце давить —
— — — — —
Застелю їх м'якою рудою
Й поцілую востаннє павіть.

Вітер весняний співає
Пісню свою волоту...
Вітроньку! Тихше! Благаю!
Яблуні білі в цвіту...

Не розвивай їх, не треба!
Знаєш ти кавку життя?
Тут десь кінчається небо
І починаюся я.

Казку громів і блакиті...
Тихо назустріч іду...
Хочу по новому жити!
Яблуні білі в цвіту...

Птицею хочу зробитись,
Білим, німим пелюстком,
Хочу... комусь-то присвятись
Легким і радісним сном...

Вітер весняний колеше
Віття проворе в саду...
Вітроньку! Любий мій! Тихше!
Яблуні білі в цвіту.

1927.

Н. КАЛИНА

7. IV.

7. квітня — в році звичайний день
Чи дощем, сонцем, вітром, чи градом —
Ось сосна старої обвітрений пеня
І пастух мовчазний в самотнім стадом.

На межі веленів перший листок,
А повітря піснею, наче в храмі.
То Христос перейшов вузьенький місток
Розчиняє навстіж небесну браму.

А. ГАРАСЕВИЧ

Ліс шумить

1. РАНКОВЕ

В кущах народжуються день,
Виходить сонцем із туману
У синій далечі ген-ген
Мережаться шляхи незнамі.

Відплила снів важка мана,
За місяцем сховалась в кручі.
І тіло — вапнута струва
Гартує пориви могучі.

2. ВІТЕР

У хмарах ти зродився, і промчав
Крізь море трав, взорувив комишами,
Покривши сріблом чорноокий став,
Прорізавшись об скал холодний камінь.

І волот-день зіткнувши продзаєнів
Почувши в безвістях прозорі крила.
І тільки ліс блакитньо вашумів
Під обр'яями розкотивши хвилі.

3. НІЧ

В прозорій ночі гасне шлях,
Гуляють тінями — смереки.
Червоний місяць розамшля
Упає в срібло гір далеких.

У тіні дерева првстань —
Туманно куряться діброви...
Там тіні олевів, та сарв
Стрічають ранок пурпуровий.

4. НАД СТРУМКОМ

Посеред папороті й квітів
Спадає в каміню на камінь,
Сміється сонцем і блакиттю,
У сині вкривється тумани.

Це знову день співає над нами —
вирують далечі розкриті...
І ранок юний, та рум'яний
Припав в струмка води напиться.

ІВАН САВЧУР

Зима

Мов чорний біль, мов агуки із пустелі,
Мов гадина адавила серце й гін. —
Пожежі он — падуть рожеві стелі
І згаріщем запахла голубиць.

Відправивла останні меси осінь —
А на столі і проскури й дора.
Гей, кучері сплітає в довгі коси
Розпатлана цариця із двора,

Прійшла до нас і грізно і жорстоко:
За обрієм фурчав її берлін —
Гей, ллялися пісні сумним потоком,
Сумні пісні гітар і мандолін.

Тулялися до неї білі віти —
„Ідіть, пустіть!“ — розлючено вона —
Заплакали, вахлипали. А вітер
Тепла просив і стукав до вікна.

8. I. 1942

О. ГАЙ-ГОЛОВКО

* * *

Якщо сивок спитається у тата,
Хто ворог був, хто буде і хто в,
То треба татові на руки сина ввяти,
Як майбуття призначення своє,

І повернуть лицем його на північ,
Звідкіль метелиця шумить густа . . .
Якщо адригнеться він, як бранець у катівні,
То ворога на вік запам'ята.

Київ, 1938. р.

ІВАН ХАРЕВСЬКИЙ

Ратай

Рясними гровами й дощами
калюжі дзвонять по шляхах.
І плуг в ясних лемешах
землею й стернями пропах.

Лягають борони глибокі
одна проз одну в рівну нить.
І вітер тракторові бока
летить од жару остудить.

Велике сонце поміж груддя
гарячі пальці засува.
Ратай вітрам щидставив груди,
та, авай, про молодість співа.

І довго, довго будуть снитися
рілля й вітри. Ясного дня
Він вийде в поле й ріст пшениці
до свого вросту порівня.

Січеслав, Травень 1942.

ІВАН САВЧУР

Бурлак

Шляхами йду крізь ліс і кладку —
Так легко на душі . . .
Закликало десь деркачатко
В траві у комниці.

Закликало. Ясний світанок
Позолотив степи,
Прибіг на шлях, у вічі глянув,
І серце підкупив.

І шлях новий, і далеч інша,
Проміття скрізь ярке,
Налив нам день краси по вінця
В волочені чарки.

22. V. 41.

М. ОРЕСТ

Південь

Душі адається: далечню омита,
В краях чужих своє єство укрите
Ровповала б негадано вона;
Там радістю проворою радіти
І світотвір безмежно полюбити
Вона могла б, погідна і ясна.

І серед рясту рідного увлісся,
Де в деревах дні її сплелися,
Їй маряться далека, красна путь:
Неанані гори в небі роврослися,
Магнолії цвітуть — і кипариси
Край вод морських на милу гостю ждуть.

Мое місто

Наче спокій міста стережуть
посвілі, стародавні башти.
Перейшовши зиму межу,
травень сів на вулиці квітчастій.

Зачепили птаць рої крильми
голубинь мережану промінням.
День пахучим подихом шумить,
поміж скелі — річки клеkotіння.

День полоще слід старовини,
мого предка вакутой руками.
Гей, і скільки Смотрич що-вєсни
вод проніс своїми берегами!

Гей, і скільки, скільки журавлі
розливали голоси над містом!
Виростало в чарівній землі
вщєрть валите таємничим змістом...

Пролітали роки. Плив човен
бурної історії у хвилях...
Зводять крила, щоб злетіть, нове —
буревії більш його не схлять.

Наче спокій міста стережуть
посвілі стародавні башти.
Вулицями зачарованій іду,
травня п'ю всім серцем день квітчастій.

Вірю я — в куточках ваших уст
оця віра усміху не збудить, —
піднесеться мов столітній дуб,
предка свого слави не загубить.

Кам'янець на Поділлі

ЖИГМОНТ ПРОЦИШИН

Д и б а

(Розділ із повісти)

Клунок його промокнув дощем, промок його плащ, промък капелюх, мокре було обличчя. Тільки душа його була суха і налита теплим фосфором. Від доторку думок вона тріскотіла мов нагріте котяче хутро під пестливою долонею.

Ті чударні порівняння були його власними видумками. Ця душа налита фосфором і це котяче хутро, що тріскоче се був його веселий настрій. В його пам'яті не існувала ніяка кітка і взагалі ніяке сотворіння з тріскотливим хутром.

Він думав:

Уміння бути щасливим, се вміння найти точно означену ціль для кожної хвилини свого життя.

І він мало не біг, бажаючи чимскоріш досягти мети, що від учорашнього дня полонила кожну його хвилину. Крізь дощ і почерез незнайомі вулиці цього міста, що його звали малим Парижем його горді жителі, він спішився до нової дійсности, яку він покищо тільки передчував, але яку він поетично охрестив уже в своїй уяві «новим розділом життя».

В його душі не було ні сумнівів, ні вагань, в його нагрудній кишені шелестів лист від брата мов сухий шовк і в його свіжому спогаді дрижав під зворушливим подихом серця лист матері, що мов лагідна, але рінуча долоня відхилив був убивче дуло від його втомленої скрані.

На Порт Руаяль грузовик, що прополоснув біля нього мов вихор, ляснув його струмом болота. Безцеремонна потвора зникла мов тінь, бистро крутнувши біля наріжного дому, що вже здалеку замаюрів знайомим широким порталом і сепією мурів. Він зідхнув:

— Нарешті!..

Та заки його рука підвелася, щоби потягнути ручку дзвінка оправлену в мосяжну пащеку не то льва не то бульдога, він цікаво поглянув на фронтон 5-поверхової кам'яниці. Він був промок до шкури і для нього не мало вже практичного значіння те, чи він опиниться на хвилину скоріше чи пізніше під сухим дахом.

На домі були помітні зміни. Над порталом звисав тепер білий шкляний шар із червоною печаттю чотирьох букв.

Ті самі чотири букви здіймались мов цеан, мов визов у гігантських неонових спіралях над кривлею дому. Ті самі чотири букви блищали королівськими літерами із широченної мідної таблиці на воротах. Ще тому три роки тих букв було шість і вони неємліло прозирали з мікроскопійного візитного листка, що губився поміж кільканадцяти інших прізвищ жителів дому. Під кожним із тих прізвищ було зазначено, скільки разів треба дзвонити, щоби викликати до дверей його власника.

Молодий чоловік під дощем пригадував собі візитівку:

С. М. ДИБА

Ліценціят торговельних наук

Книговод-знавець

Дзвонити дев'ять разів.

І він дзвонив дев'ять разів, але мізерний чоловічок, що збіг із піддашшя твердив уперто, що за дзвінок потягнуто не менше десяти разів. Ну, Бог з тобою, чоловіче добрий, чи це моя вина, що жителі цього дому не мають окремих дзвінків? Числити до девяти може навкиситись кожній порядній людині. І чоловічок вернувся дряпатись з поворотом на своє піднебне житло, зтиха кленучи а він дзвонив знову, числючи тим разом увголос, щоби не перемірити. За кожним терзненням язика у львиній пащеці він тривожно глядів д'горі, чи не відчиняється де яке вікно над ним і чи не летить йому на голову вода із дзбанка за цей пекельний гамір, що його здіймав дзвінок у нутрі дому.

Тепер немає ніодного візитного листка на дверях. Є тільки чотири великі літери глибоко вирізані у лискучій міді:

Д и б а.

Не один раз він питав себе, що може значити їхнє родовє ім'я. Його етимологічні розшуки кінчалися на неприємному підозрінні, що в тих двох складах ховається легкий глум, якого жертвою впав один із їхніх древніх предків. Тепержеж мимоволі він піддавався вражінню, що назвиско родини Дибів, проголошене «*urbi et orbis*» Степаном, промовляє до мешканців тієї країни не своїм притасним і непевним змістом, а сухим майже металево-вривчастим звуком своїх чотирьох імпо-

заятно-великих літер, «Д-и-б-а» на великій мідній таблиці входових дверей, «Д-и-б-а» на великому білому лампіоні, «Д-и-б-а» у монументальних неонових машино-літерах над домом — тріумф двох мовних скромних складів із галицького загумінка над гулом західньо-європейського міста, тріумф Степана, колишнього книговода і теперішнього фабриканта, тріумф цього нового життя, що відчинялось тепер і перед ним, перед Андрієм.

Проте на обличчі дверника, який пропустив Андрія в середину дому, не було нічого запрошуючого, дарма, що на його кеңці темносинього сукна теж виділи чотири золоті літери, вони ж були з розмахом розмальовані на двох вантажних автах, що гуділи під склепінням коридору, на фартухах робітників у ясного вилеті коридору, на соснових скринях, що вони їх двигали, на шкляних крилах сходових дверей.

У нутрі будинку теж були зміни. Колись не було тут ліфту! — подумав Андрій.

— Четвертий поверх, прошу!.. — кинув безбарвно дверник обзираючи щераз Андрія з помітним недовірям.

Перша річ, яку помітив Андрій у Степана прикликаного покоївкою був олівець застромлений над ухом.

Се звичка крамничних продавців — подумав він. — Можливо, що вона залишилася йому з часів, коли він був книговодом.

Перша річ, яку завважив на Андрієві Степан, це був заболочений дощовик.

Бійся Бога хло! Тебе хто так спорядив?.. „

— Бісовий грузовик! Ще добре, що шофер змилосердився надімною і не під'їхав мене!..

Степан сміявся:

— Неймовірно! Болото тут, на за-хо-ді Європи!?..

Його сміх не той, що колись, — подумав Андрій — він на добрих два тони вищий.

Андрій нашорошився. Він відчував іронію брата. Проте в іронії Степана було щось лагідного, батьківського. Підчас, коли покоївка приймала від Андрія плац і капелюх, Степан майже шепотів над ухом брата:

— А твої захоплюючі статті про Захід Європи? Чистота, ніде ні крихітки болота!..

Якщо він знову має дошкуляти мені своїм сарказмом — думав Андрій — то може краще буде не залишатися тут. Але нова амплітуда настрою, якої він боявся, ще не довершилась у ньому.

— Можливо — відповів він — що моє перше захоплення Заходом було трохи наївне і надто швидко перелите в перо, але і тепер я не проміняв би його за всі багатства сходу!..

Щойно у вітальній обидва брати глянули собі поволі в очі.

— Ти одержав листа від матері?

— Тиждень перед листом від тебе.

— Є одна річ, про яку мати тобі не пише!..

Аж тепер Андрій завважав сувору блідість на обличчі брата.

— Батько помер. Се була його остання воля, щоби ми погодились, тому я і написав до тебе!..

Степан не ждав, щоби бачити, яке вражіння зробить ця вістка на братові. Він швидко перевів розмову на справи. Він повів Андрія до кімнати, призначеної для нього, послав слугу на двірці по скриню з речами брата й особисто асистував йому при митті рук у туалетній кімнаті. Тут скрізь блищала груба біла порцеляна і холод, що віяв від неї, заморожував теплу хвилю, яка горнулася до очей Андрія.

— Раджу тобі спробувати при нагоді моїх зливних апаратів, оцей з червоною ручкою ласкоче мов пір'ям, оцей в синьою ручкою б'є бичем, а цей найбільший з білою ручкою викидає водяний струм із такою силою, що коли в тебе ніжні кости, то радше не вживай його, хоч на мою думку немає кращого масажу, ніж масаж водою. Якщо ти ще не забув пластової доби і гімназійної руханки, тоді напевно справить тобі приємність моя руханкова саля.

Степан відчинив наростіж двері у сусідню кімнату. В амбразурі лоджії видніла чорна батарея залізних тягарів, на окравку стіни пнула шведська драбина, з поза дверей виглядав край шкуряного кізла.

Невже він думає, що ті речі можуть мене тепер цікавити? — питав себе в душі Андрій, зорючи мов автомат за широким рухом братової руки. — Він не був ніколи такий балакучий. Чи це успіх у житті робить людину такою вимовною? Він нагадує мені живу машину, що фабрикує слово, рух, папіроси, сигари і рекляму. Се так, наче б він говорив увесь час. Ди-ба, Ди-ба!... Чому мати не згадала мені ні словом про смерть батька!.. Невже правда це, що я загнав його до гробу? Які були його останні хвилини? Чи і до останньої хвилини залишився він переконаний, що я, одинокий з його синів, змарнував собі життя?.. Чи тому хотів він мене рятувати, бажаючи, щоби я погодився із Степаном?.. При кому житиме тепер мати, При Іванові, Онуфрієві, Тетяні?..

При обіді Андрій майже не підоймав очей з над тарілки. Питання, чи Степан одружився з любови не цікавило його вже. Какава метаморфоза в житті Степана говорила сама за себе, дарма, що ясноволосе, синьооке й червонове обличчя пані Дьби, з дому Дерзель, не можна було зачислити без вагань до галереї поганих жіночих облич. Її рубенсівський тип суперечив її французькому походженню. Вона переростала Степана на добре чоло і творила досить мовчазний контраст із його рухливістю та говірливістю.

Андрій думав про те, що за сім літ свого побуту закордоном Степан дуже змінився. Так, як деякі рослини, що під зміненим підсонням і на зміненому ґрунті міняють барву і форму. Його ніс і підборіддя загострились, його брови зійшлися трикутником над носовою хрясткою, його зір мав у собі щось дерев'яного, впертого. Його голос, його сміх! У всьому були зміни. Навіть Степан із тієї пам'ятної розмови, що роз'єднала їх перед трьома роками, був тільки блідим начерком теперішнього. Ця зміна була помітна теж і в мові, якою він володів тепер бездоганно і майже без виголосу притаманного слов'якам. Він говорив нею навіть з деякою насолодою, протягаючи і приголошуючи вибрані слова. Андрієві здавалося, що ця мова це наче один із складників нової атмосфери, якою дихали легені Степана, атмосфери матеріяльних успіхів, серед яких дійснився Степан число два.

Чи людина міняється під впливом власних законів, чи під ти-

ском життя? У пам'яті Андрія виринав не цей Степан, Степан домашніх спогадів: юнак, що ховав свій денник під подушкою і шукав свого генія у писанні незугарних віршів (згодом він пішов слідами брата, але він, Андрій, не писав ніколи віршів). Андрієві пригадувалося, як при обіді батько відбрав із рук Степана книжку й огірчено шпурляв її в кут (згодом і він, Андрій, занедужав на цю саму недугу, але він, Андрій, берігся повторити помилки брата, він їв на борзі і втікав з книжкою в поле). Правда, флірт Степана з музою не тривав вічно. Він був готовий проміняти Аполлона на Меркурія вже тоді, коли професор літератури започаткував у класі небуденний звичай відчитувати вголос темативні завдання Андрія (тоді ще батько хвалив Андрія, мабуть тому, що ті перші «літературні» успіхи не виходили поза рямці поступів у школі. На жаль був це тільки недовгий апогей шкільних успіхів Андрія. Ні він самий, ні професор, ні ніхто дома не передчували тоді, що неспокоїна муза турне його не забаром на несумирні й фантазійні стежки!).

Тепер же Степан носить на своєму обличчі, у своїх рухах і в способі говорення печать сімох літ прожитих закордоном.

Але не тільки Андрій біжить думкою до хати, до давньоминулого. Ось Степан відчиняє пляшку мінеральної води, що шинить і булькоче під поволою відкручуваною затичкою.

— Ця пляшка — каже він — є мов людське життя. Коли нагло її відчинити, третина її розливається намарне по скатерті!..

— Вистане швидко підставити шклянку — завважує братова Андрія.

— Спитай Андрія — каже Степан із лукавим усміхом — чи в нього була шклянка під рукою, коли з його пляшки буйно вилетіла затичка...

— Не розумію твоїх алегоричних натяків, Степане — боронився Андрій із затиснутими устами і серцем. Ніколи ще не відчував він цього страху перед сарказмом брата, що сьогодні. Йому було так, наче б у його грудях билася птаха із зломаним крилом.

— О, не бери мені за зле моєї дешевої філософії, Андрію! Се тільки невдачний жарт... і може безвартісний вже сьогодні спогад...

— Спогад із хати?..

Андрій думав, що єдиний інтимний зв'язок, якийєднав його з братом, це були їхні спільні родинні спомини. Добрі спомини. Лихі спомини. Для Степана були вони невичерпаним джерелом менторської тематики. Андрій носив їх у собі мов німий тягар. Смерть батька зробила цей тягар ще тяжчим.

— Спогад про тебе, коли ти був ще тихим і многонадійним юнаком...

Андрій запитливо дивився на брата. Невже були се ті самі картини минулого, що виринали в одпочас і у пам'яті Степана? Йому бажалося, щоби Степан бачив його усміх, але його усміх був мов промінь, що стигне в очах і не доходить до уст.

— Потім...

— Потім?..

— Потім прийшла мов грім із неба твоя романтична втеча до Марока, втеча, яка на щастя покінчилася ще далеко перед першими гра-

ничними стовпами. Із спокійного, слухняного і відзначаючого учня ти став enfant terrible, що тричі на рік змінював школу і вечорами приходив до хати з розбитим чолом. Потім...

— Потім?..

— Потім почалися твої перші літературні успіхи, які справили нам усім багато клопоту.

Степан занувся.

— Потім? — допитувався Андрій.

— Потім ти заговк!..

— Ненадовго!..

Усміх, що застиг був ув очах Андрія, розплився блідо по його обличчі.

△ тепер?

Андрій мовчав. Широкий, тріумфальний усміх брата був сильніший від його блідої ухмілки і вона зникла, мов тівь.

— Тепер, — завершував Степан свою сентенціональну позу — тепер треба вдоволитися пляшкою скромніших розмірів й обережніше відчиняти затичку.

Він підніс чарку вина:

— На порозі твого нового життя, Андрію!..

Андрій глядів у братове лице. Невже здалося йому тільки, що голос Степана тримтів? Чи Степан таїв лише свій біль з приводу смерті батька?

— Се право молоді шуміти в свій час і ломити греблі — неспіло пролунав жіночий голос.

— Моя молодість шуміла поволі — відповів Степан.

Андрій відмовився від солодкого. Для нього було мукою сидіти довше при столі і він підвівся, не вважаючи на протести Степана і пані дому.

Опинившись у своїй кімнаті, він відчув на плечах залізний тягар самоти і так, як завжди, рятуючись від неї, він повернувся до дзеркала. Його лице було мертвецьки бліде. Він відчував, що сльози були б йому великою полєкшою, але і серце його і очі були сухі. Амплітуда настрою повнилася в його душі мов фатальний, непоборний закон його нерівномірного, кочовничого життя. Його радість зникла немов рідка гостя, що відвідала його на глум. Тільки силою волі він переконував себе, що нікуди вже йому тікати від порога цього нового життя, про яке він мріяв із розпучливою надією потапаючого, через цілу останню добу і про яке натякав Степан із чаркою вина.

— Ні, я залишусь! — говорив він тихо, спираючись п'ястками на холодній мраморній плиті конзоли.

Йому пригадалося, що коли він неждано загорів тою чудною надією на нове життя, він передчував, навчений минулим, що одного дня те нове життя видасться йому страшенне сірим. Він передбачував, що воно коштуватиме зусиль і що він не вросе в нього, не затиснувши зубів.

На дворі не переставав падати дощ. Вітер метав ним об шибу. Андрій відчинив вікно і спершись руками на лутку виставив ляце на теплу січ краплин. Тепер здавалося йому, що він плаче; він став спокійніше думати про смерть батька.

— Перо не доведе тебе до добра. Берись си́ну мудріше до життя.

Се — батько. З якою гордістю глядівби він на свого найстаршого сина, коли б він жив і був тепер тут. З якою радістю глядівби він і на свого наймолодшого сина, що слухняно ступав в п'ятьці сліди брата!..

У пам'яті Андрія виринали в безконечній черзі драматичні сцени з його впертого змагання проти волі батька, який ніколи не потурав його поривам. Тепер здавалося йому, що він силачує батькові занедбаний довг синівської покори. Побіда життя над його задумами і плянами була водночас побідою покійного батька, що болів душею над блудним сином.

Чи дійсно найкраці його літа змарнувалися, мов марно розлитий трунок?

І знову силою волі він відтягнувся від лірики, зачинив вікно і повернув думки до реальних дріб'язків: треба написати листа до матері, попросити в Степана кусник жалібної стяжки, розпакувати клунок і розложити речі.

Степан уже стукав до дверей. Він теж приходив із конкретними деталями, що мали від сьогодні складатися на щоденне життя Андрія. Він почав від великої стінної мапи, яку він приніс під пахою і яку він заразже розвісив над писальним столом.

— Ми маємо якраз пів години, щоби говорити про діла. Ось тут твій перший район праці.

Він обвів червоним олівцем три кантони одної з північних провінцій.

— Моя організаційна система проста.

Кожна провінція і кожний кантон, таксамо як кожне понадсто- тисячне місто мають свої мережі агентів. На чолі кожної кантональної мережі стоять мої агенти число два. Кожний з них організує на власну руку низових агентів, яких я зчу в моїй технічній номенклатурі агентами число три. Вони працюють на трьох відсотках провізії. — четвертий відсоток іде для агентів — число два. На чолі провінціальних мереж стоять мої агенти число один; які мають постійну базу і є радше урядниками фірми, ніж агентами.

Він заложив руки на спи́ну наполеонівським жестом і глядів у вікно понад голову Андрія, що слухав сидьма. Так, якби там за вікном бачив він цілу армію своїх агентів, що шибали від меж до меж країни, мов рухливі джмелі на невидних нитках його командування.

Нормально ти повинен почати як агент число три, але тому що провінція Антверпену ще не охоплена мережею наших агентів, ти будеш щасливим винятком у моїй системі, обслуговуючи найважливіші центри провінції і підшукуючи на місцях кандидатів які продовжувалиби працю, систематично, кантон за кантоном. Отже твій найблищий аванс, якщо ти добре візьмешся до праці, буде пост агента число один; до цього часу працюватимем на провізії чотирьох відсотків від власних і одного відсотка від чужих замовлень. Се триватиме рік або два і pomoже тобі пошитися трохи в пір'я. Будеш мати до розпорядимости малого «кризалера», якого я набув саме на днях. Шоферувати ти не вмієш?

— Вмію!

— Тим краще, заощадиш собі два тижні часу. Поки виберешся до Антверпену, треба тобі буде практично познайомитись із ділом, під орудою Демулена. Се мій найкращий агент. Найдалі за два тижні ти повинен розпочати самостійну працю. Розрахунком за хату, харч, бензину й вживання авто ми займемося згодом. Я хотівби насамперід бачити, як ти даєш собі раду.

Тепер Степан узяв брата приязно за плече і повів у своє бюро. Виходючи з кімнати, він ще раз кинув поглядом на вікно, за яким вітер і дощ продовжували свій сірий танок і обернувшись до Андрія:

— Треба тільки хотіти!

І ще раз (вони були вже в ліфті. — «Мої бюро є на першому поверсі; партер зайнятий магазином»):

— Треба тільки хотіти!

Андрій думав:

Він ні словом не згадує про родину, про смерть батька... Невже він дійсно переконаний, що я не любив батька? Він не питає мене про моє життя за останні три роки, його не цікавить, де і як я навчився шоферувати!..

Розсівшись за широким, інкрустованим столом, Степан вииняв із бічної шухляди касету сигар.

Андрій зорив із свого фотеля за обстановкою бюро, що було радше сальоном, ніж бюро. Тоді, коли в житлових кімнатах Степана царював бідермаєр (звідки Степан роздобув бідермаєрівські меблі? Я ніколи не стрічав бідермаєрівської обстановки в тій країні) се просторе, розмальоване у ясній сепії бюро було обставлене розкішним, хоч трохи суворим ампіром.

— Куриш?

Ціла істота Андрія здригнулася від притаєного бажання закурити. Йому здалося, що немає глузду відмовляти собі приємности і що людина, яка по літах налогового курення переходить нагло до цілковитої абстиненції, ризикує недугою серця. Він відчував, що для його прибитого серця, легене і апатичної, втомленої думки сигара булаби справжньою полекшою, але він відповів.

— Ні!

— Я забув, що ти звик курити папіроски...

Він підсунув братові металеву коробку, що була тут же, на столі.

— Ні, дякую!

— Невже ти вже справді не куриш?

Андрій всміхнувся:

— Від двох днів.

Він думав: коли б я розказав йому те все, що діялося в мені тому два дні!..

— Се незла річ перестати курити, проте я радивби тобі вернутися до курення. Практичний агент повинен курити, хочби тому, що папіроска, а ще краще сигара, влекшує розмову, а вслід за тим і діло. Зокрема в стратегії моїх агентів курення є засадничим елементом, бо ж наші головні артикули се сигари, папіроски й лкмльковий тютюн. Ти переконаєшся швидко, що найкращий спосіб нашої пропаганди, се дати клієнтові конкуренційних фабрик нагоду переконатися про прикмети наших виробів. Одна з головних засад агентів фірми «Ди-ба»

се відмовлятися при кожній нагоді хочби і від найбільш люксових виробів чужої марки, пропонувати зате вироби «Ди-ба» і курити їх із помітною насолодою.

Щойно тепер Андрій звернув увагу, що на сигарах і папіросках виднів фабричний знак «Ди-ба».

Ціле пополудне війшло Андрієві на студіюванні письменної умови, під якою він поклав укінці свій підпис. (Се звичайна формальність — говорив Степан — але без формальностей немислимий є добрий лад), правильника для агентів, десять заповідей доброго агента, десяти заповідей злого агента, довгої брошури про технічні деталі звязані із працею агента. Лектура ще іншої брошури познайомила його з кодексом боп-тону, обовязкового для всіх агентів фірми «Ди-ба». Були там наведені зразки розмов, висловів, ба навіть і жестів і окремі розділи повні практичних порад. У тих порадах були передбачені всі можливі ситуації, до злого гумору купця включно:

Питання: що робити, коли купець відзначається грубою поведінкою, не присвячує ніякої уваги експонатам або випрошує категорично за двері?

Відповідь: чемно вклонитися і щезнути без зайвих слів. Прийти по двох днях. Коли і тим разом купець у злому гуморі, відновити візиту за тиждень. Гасло: оптимізм і терпеливість агента перемагають злий настрій і неприступність купця.

Увесь цей час двері бюро раз у раз відчинялися, пропускаючи урядників, фабричних наглядачів, клієнтів. Крізь шкляні двері видно було амфіляду кімнат повну напудрованих панячок і гамору писальних машин. Чотири телефонні апарати на столі Степана дзвонили на череміну, часом усі в унісон, проте поміж візитами і телефонними дзвінками Степан успівав переглядати фактури і підписувати листи. Від часу до часу він натискав раз, двічі або тричі кнопку дзвінка на бюрку і тоді з'являлися з поза шкляних дверей одна, друга або третя стенотипістка. Андрій завважав, що колір їхнього волосся залежав від числа дзвінків. Коли Степан натискав один раз кнопку, з'являлася у шкляних дверях ясноволоса дама з лицем мадонни, коли він дзвонив двічі, двері скоро рипались, пропускаючи сюди і з поворотом дівчура з волоссям креольки й обличчям вивірки; на трикратний дзвінок пливли ізза шкляних дверей веснянки під рудою зачіскою.

Це — так, наче б Степан позваляв собі не жарти у своїйому поважному званні фабриканта — думав Андрій, гляючи з під лоба на брата, що збирав своє високе рухливе чоло у густі бганки і завзято гриз кінець сигари, диктуючи листа ясноволосій мадонні. Мов через мряку пригадався йому недокінчений роман у поплямленому шкільному зшитку Степана. Фантазійні виграшки героїв чергувалися там із химерною складнею.

Ті пані приносили з собою діловитий усміх і запах пудри. Андрій уявляв собі атмосферу насичену косметиками, по той бік шкляних дверей.

В п'ятій годині Степан викликав у телефон агента, що мав стати на два тижні монітором Андрія і заповів йому візиту брата.

Демулен мав окреме бюро в місті і самий відчинив двері, коли

Андрій подзвонив до нього, видрапавшись досить ліниво по двох поверхах.

Свою першу лекцію почав він від великої валізи, якої стіни, віко і дно були вилізані багатоманітною і різноколірною гамою артикулів «Диба». Було там усе: сигари, цигарети і тютюн різних якостей, куривні держальця, люльки, етикетки, коробки незбагнутаго призначення, до мініатюрних попелюшечок включно.

— Нашим ключем є дати повний виряд курцеві!.. — почав Демулєн, прочистивши собі вперед горло міцним видихом.

Андрій глядів цікаво на цю людину з трохи набряклим лицем і батьківським, трохи змученим поглядом за очницями в золотій оправі, у дещо занедбаному, але елегантно скроєному вбранні. Був се радше тип професора університету ніж торговельного агента. Вразіння те сильнішало від переливного, залюбленого в собі голосу інтелектуальної породи людей.

— Ось тут вам книжечка, де ви найдете вказівки в якому порядку треба демонструвати взірці наших виробів... — лунав голос Демулєна.

Ще одна брошура! — думав Андрій.

— ...Ті речі треба вивчити на пам'ять. Ті наші агенти, що є позбавлені красномовного дару, дають собі раду і здобувають замовлення, якщо вони завдають собі труд вивчити як слід сей малий катехизм. Коли ж ви зумієте додати до цього власні засоби вимови і зручності, ваш успіх запевнений. Багатство артикулів, що їх фабрикає пан Диба...

Він не говорить «ваш брат!..» Він говорить «пан Диба» — подумав Андрій.

— ...влекшує працю наших агентів. Коли перша, друга і третя річ не подобаються купцеві, залишаються ще десятки інших речей для продемонстрування. Ціла річ у тому, щоби не датися випроситися за двері надто скоро і доощадку продемонструвати нутро валізи. Тому треба степенувати зацікавлення купця і залишати на кінець черги ті вироби, що придбали вже славу нашій фірмі. Є се наші люльки з автоматичним приладом до чищення (Демулєн узяв побожно в руки одну з люльок і показав, як треба натискати пальцем на металеву крапку при чубуці) і наші коробки, що забезпечують тютюн перед надмірним висушенням (він схилився по одну з тих коробок, яких призначення Андрій не міг досі збагнути). Ті речі є «останнім аргументом» наших агентів і рідко коли вони стрічаються з відмовою купця. Завдяки тим своїм винаходам пан Диба міг розбудувати фабрику до її теперішних розмірів.

Андрій глядів на Демулєна зором надміру здивованої людини. Це обявлення Степана — винахідника прийшло на нього нагло і несподівано. З цієї хвилини залишилося йому прикре вражіння, що він оставив Демулєнові спогад роззяви з виряченими очима.

Тепер же ж пан Диба працює над новим винаходом, що буде справжньою революцією у нашій промисловій ділянці, про це пан Диба вже напевно вам згадував!..

— Ні! Про це пан Диба нічого йому не згадував.

І якраз се найбільше дивувало Андрія. Степан, якого він досі знав, не належав ніколи до скромних людей.

Демулен поклав палець на губи і молитовно прошепотів:

— Є се папіроска, що буде автоматично закурюватись і гаснути, залежно від охоти курця!..

Але Андрій вже очуняв.

— Це пахне мені утопією — рубонув він у такому тоні, наче б він говорив:

— Який чударний з вас морочило!..

І так принаймні він думав. Але в душі він не був дуже певний себе. Йому пригадалося, що Степан завжди цікавився хемією. Поволі заякорювався в ньому подив для брата, для цього білого, недурного чола, що владно підіймається над життям.

Демулен похилив своє обрескле лице з професорським біноклем над витягнутим з кишені годинником:

— Сьогодні п'ятниця. П'ятниця є в нас днем звітів і підсумків праці з цілого тижня. За десять хвилин піchnуть сходитися агенти мого району. Залишаючись на наших зборах, матимете найкращу, бо поглядову лекцію наших метод праці.

В семій годині ціла армія підчинених Демуленові агентів наповняла скромний бюровий льокаль. Вони сходилися одинцем, дехто з валізою просто з праці, дехто з тих, що не меншали далеко від дільниць, в яких вони працювали, вспів уже залишити валізу дома. Була се добра тридцятка переважно молодих людей, що розсілися повагом на кріслах, які стояли тут кругом по під стінами, мов у якому провінційному клубі.

Збори, яких нічим учасником був Андрій, були для нього невидальщиною і до самого кінця він питав себе, чи він сидить в театрі, чи на спортивній імпрезі або товариських розривках, чи може справді на зборах торговельної установи.

Почалися збори відспіванням маршової пісні. Був се гимн агентів «Ди-ба». Демулен вручив кожному циклостильний текст пісні. Андрій читав її бадьорий зміст, слухаючи потужної хвилі чистих і фальшивих голосів, від якої брили вікна. Після відспівання гимну, почалися звіти в поазбучному ладі. Демулен стояв при довжезній таблиці, на якій кожний агент мав свою рубрику і під звітовим назвискон потував зголошене число і загальну грошеву суму замовлень з останнього тижня. Звіти ішли поквапом, при супроводі веселих або іронічних завваг. Часом, коли хтось вихопився з дотепом, сая гоготіла сміхом. Коли число або грошева сума замовлень видавалися небуденно великими, тоді оклики подиву торохтіли мов ракетний скоростріл і лице рекордиста червоніло від вдоволення.

Демулен мав живе або дотепне слово для кожного агента. Була се часом догана, але частіше захохта, бо було тут багато початкуючих агентів із скромними цифрами. Після звітів Демулен зробив підсумки й устійнив висліди. Цього тижня було трьох кандидатів до нагород і під загальні оплески Демулен вручив їм движимий настільний календарець, альбом для знімок і нотес у шкур'яній оправі.

Тепер слідували запити тих агентів, які не мали ще за собою довгого досвіду і яким праця не йшла рожево. Потім Демулен виголосив

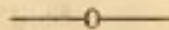
не то промову, не то реферат на мотто: «ніщо не є неможливе для агентів Ди-би! Далі слідувала лектура про чудесні успіхи найкращих агентів фірми «Ди-ба» в провінції Брабант і неімовірна казка про Крістофа Баярме, що за два роки праці для фірми «Ди-ба» здобув собі маєток, купив кам'яницю і отворив власний варстат праці.

— Я думаю — говорив Демулен — що Крістоф Баярме стрілив дурницю, отвораючи власний варстат праці!

Це твердження Демулена було товчком до загальної гутірки. Вона не тривала довго; глигнувши на годинник Демулен поспішився знову роздати присутнім циклостильні листки з текстами пісень. (Андрієві приглядалися зібрання методистів і Армії Спасення, на які він давно вже заходив з цікавості і тепер здавалося йому навіть, що Демулен подібний радше до американського пастора ніж до професора університету.

Громада відспівала трохи окриплими вже голосами дві пісні про веселе життя, життя повне нагод і пригод агентів фірми «Ди-ба».

Імпреза була покинчена. Тепер Демулен запросив усіх на шклянку пива.

Серед тиші збудив його дзвінкий ломіт скла. Він прокинувся з думкою, що се впало велике дзеркало в сальоні. Хвилину пізніше прокинувся батько і Андрій почув його голос:

— Пішло дзеркало на марне!..

Тоді озвалася осиплим голосом мати:

— Пригадуєш Мироне, як упав із стіни портрет діда, коли вмирала в Чернівцях тета Тетяна.

Та Андрієві було дивно, що його обдало страхом не від зловіщого гомону, але від його лінивого, нікудишнього життя. І так, як блискавка серед кромішнього неба, розяснила його ненадійна думка, що він мусить, мусить омолодити до коріння свою омлілу долю.

— Ти спиш!?!..

У блідій купці світла, що падало з коридору стояла людина у білому кашмірі на шиї, з темрявним обрисом обличчя й очима, що сверлилися в нього мов дві блискучі вуглини...

Він заплющив очі і щойно по добрій хвилині, стусонутий невидною пружиною він підвіє карк і спину і сперся ліктем на краю ліжка.

— Се ти, Степане?

В кімнаті не було нікого.

Андрій пригадував, що Степана не було при вечері. Коли служниця спрятала посуду і прибрала стіл, дружина Степана запропонувала партію кругляків. *) Андрій радо згодився на ту нецікаву гру, бо в йому було лячно йти в самотню кімнату, де ждали на нього нерозпаковані ще речі.

Він потягнув за шнурок від лампи. Серед повені світла побачив він відчинецу скриню з книжками й одежою. Після партії кругляків він відчув утому і не ждучи на Степана пішов спати.

*) Кругляки — „жаке“, гра жеребом і круглими дерев'яками, поширена на заході Європи.

Він рванув опять за шнурок і занурив лице в заголовок, але сон вишлігнув із цілою силою із свіжих ще нетрів. Тільки тепер Андрій не був певний, чи був се сон, чи з'ява. Ця постать при його ліжку, що зникла мов тінь!.. — Невже був це батько? Батько не носив ніколи білих паликів, але сей чорний блиск очей був батьковий!..

Він лежав недвижно в померках, поки ледяна крига не потанула в його грудях. Тоді він обернувся до стіни і заснув.

Се не був батько, се був Степан. Він був знову в кімнаті Андрія, у чорному пальті, з білим фулярем під бородою, у рукавичках із жовтої ірхи, із чорним капелюхом піднятим фантазійно верх чола і з розкаряченими ногами.

— Ти спиш Андрію?

— Ні, або що?

— Нічого, я тільки так!.. Ти знаєш, з ким я вечеряв?

— Ні!

— З Гавронським!..

— Гратулюю!

— Андрію!

— Що?

— Правда се, що кликали тебе до конзуляту?

— Хиба Гавронський при вині не бреше!..

— І заборонили тобі писати?

— Еге ж!

— Бачиш, вино добра річ. І гроші теж. Се ліпші, я сказавби — мудріші речі, ніж писання статей!..

— Можливо.

— І тоді ти здав партію?..

— Ні!

— Ти писав далі до Краю?

— Так!..

— І все пропадало на поchtі?

— Мабуть!..

— І тоді ти став писати під псевдонімом до французької й голландської преси?

— Так!

— І тебе знову покликали до конзуляту?

— Так!

— І загрозили.

— Гавронський мусів тобі се розповісти. Ти хиба не даром платиш йому вечеру!..

— Але ти писав далі?

— Так!

— Тоді прийшла вістка з дому, що арештували Івана й Онуфрія?..

— Еге ж!..

— І тоді ти кинув писати?..

— Еге ж!..

— ...І рішився прийти до мене?

— Щойно по листі матері!..

— Ти бідував?

— Так!..

Тоді Степан вишпав із кишені пальта мошонку й махав нею перед очима Андрія мов віяльцем.

— Бачиш сей карман?

— Ги купив його ще в краю, у Думина...

— Ти маєш добру пам'ять. Тільки тоді сей карман був ще порожний. Тепер він повний!..

— Тепер він повний!..

— ...І кращий ніж: перо!..

— Можливо, та я в те не вірю!

— Не віриш у те, що з набитим карманом ми матимемо в кишені не тільки Гавронських, але і їхніх конзулів і прем'єрів?..

— Ні! мені принаймні здається, що я в те не вірю!..

Степан засунув мошонку в пальто, махнув згідливо рукою і вишпов, тріснувши за собою дверима.

Андрій хотів засвітити і сьгнув по шнурок. Його рука вдарила об стіну і від болю він прочунав. Він був відкритий і відчував холод.

Засвітивши, він знову зупинився зором на скрині з піднятим віком. Накривало лежало одним кінцем на постелі, другим на паркеті. Горішня квартира вікна була відхилена і продув ішов від неї до дверей, що порипували на завісах. Коли він підвівся, щоби зачинити двері, здалося йому, що в повітрі пливла ледь-ледь вловима арома сигари.

Степан був напевно в кімнаті — подумав він!

Сон відійшов його. Він сів на краю постелі і глядів на босі ноги. Йому страшенно забанилося закурити і він почав нишпорити по всіх закамарках одержі. Він не тямив, що він очистив був дбайливо всі кишені, щоби не мати під рукою спокуси. Ноги носили його нервозно по кімнаті, поки він не задержався при вікні.

Дощ не переставав падати. На вікнах і мокрих дахах напротивних домів світилися і гасли два гігантні склади:

Ди-ба. Ди-ба.

Він глядів на ту гру світел доти, доки його очі не обважніли від утоми.

Ніч проходила спокійним кроком над домом. Була північ, потім перша година, потім друга... Кедровий вестмінстер на карнизі в ідальні перекликувався із старомодним курантом у вестібюлі.

СТЕПАН ЖЕНЕЦЬКИЙ

П і с н я

Присвячуем Вп. Пані Є. Мозговій

Три дні й три ночі боронить степовий князь зі своїми хоробрими чубатими дружинниками, родючу степову країну, перед ворожими ордами, що від віків-вічних, з усіх сторін світа: дикою сараною налітають на чорнозем родючий, на буйні, зелені степи кучеряві, на золоті лани пшеничні!..

Три дні й три ночі змагаються вони без упину, відганяють ворогів захланних, обороняють землю святу, прабатьківську... Та хоч які вони дужі, хоч які завзяті, хоч мов леви відважно кидаються на орду, — не сила їм поклати ворогів, що зі сходу нахлинули на їхню батьківщину родючу, чорноземну. І так усе: день за днем, рік за роком, з давен-давна... Аж до сьогодні...

Втомився князь, потомилися й дружинники. Мліють руки від важкої зброї, деревіють пальці від натягування тугих луків, замикаються-липнуть не виспані, залиті потом, очі, клоняться долів голови буйні, чубаті...

Та відпочивати ніколи! Бо ще не встигли вони покластися на сиру, тверду землю, ще не встигли підложити напукхлих від затискання зброї мозолистих кулаків під голови, ще не простягнули наболілих костей, не зімкнули важких повіків, — а вже знова сунуть вороги на чорнозем родючий... вже знова грає ріг на тривогу... вже знова хоробрий князь покликає до бою:

— Дружинники мої чубаті! Брати дорогі! Сини любі! Вставайте!!! Батьківщину нашу степову бороніте!!!

І зривалися дружинники чубаті на голос свого степового князя молодого. спішили за ним і мов вірли хижодьобі кидалися на орду і проганяли її далеко-далеко... І знов потомлені падали мов каміння на землю, щоб хоч хвилинку відпочити, хоч на часиночку заснути... Та ось знову ворожа орда, знову грає ріг на тривогу, знов кличе князь до бою. І знову зриваються, знов спінать хоробрі чубаті дружинники боронити своєї степової країни...

І так день за днем, ніч за нічю: три дні й три ночі без устанку.

Коли ж на третій день, під вечір, вже може в сотий раз прогнали пажерливу орду далеко-далеко поза межі степової країни, — не вдержали більше степові лицарі: мов позабивані покотилися всі на землю і всі мов мертві, позасипляли камінним сном. Заснув теж і роговий, лиш оден-одинокий степовий князь не заснув. Він оперся на свій лук великий та тугий, сторожив своїх дружинників вірних та хоробрих і вважав на межі своєї Батьківщини, країни степової.

Та не довго відпочивали потомлені дружинники: бо ось, що це шумить стоголосим шумом? Від чого земля дрижить так дуже? Чого сонні птиці і звірі зриваються і перелякані тікають із півночі? — Це найлютіша орда суне, мов чорна сарана на степову країну...

Біжить князь до рогового, тручає його за рам'я, будить:

— Вставай, дружиннику роговий! Грай голосно на тривогу! Орда йде!!! Роговий просипляється, хоче встати, — та не може ворухнутися; хоче піднести ріг до уст, — та рука омертвіла, не всилі рогу піднести... І він знову закриває очі.

А князь біжить до дружинників, будить, промовляє: — До бою, дружинники чубаті, до бою! Ще той раз, останній раз! Як тепер пере-можемо найбільшу нашу орду, — тоді спокій святий запанує у нас на віки...

Та не зриваються, як перше, дружинники чубаті, не спішать за своїм князем назустріч орді — вони лиш сумно дивляться на нього широко відчиненими очима, хочуть встати, — та не можуть. Не мають сил. Перетомлені та знеможені, лежать далі, мов колоди.

А дика, захлямна орда зближається щораз ближче і ближче...

Бачить князь, що не добудиться своїй знеможеної дружини, — іде сам один-одинокий напроти ворога, стає з натягнутим луком і чекає на орду: тут і загину за мою степову прехорошу чорноземну родючу країну — постановляє твердо він.

Та нараз: що це? що це за пісня несеться звідтіля, де сплять дружинники його? Він оглядається туди і бачить: посеред дружинників, на купині, стоїть дівчина і співає. Вона прекрасна: струнка, мов тополя, яких так багато тут росте усюди; очі — сині-сині, мов літнє погідне небо над степом; уста — червоні, мов кетци доспілих ягід на калині; волосся — мов кукурудза на бантані... А голос? — Ах, цей голос... він такий ніжний, такий ласкавий, такий чарівний... Ах, він такий, як шум доспілої, золотистої пшениці у тихий, погідний передвечір на широких ланах степової країни...

А співає ця дівчина пісню про степову країну:

«Наша Батьківщина найкраща з усіх на світі: помережана багатьма глибокими, широкими та бистрими ріками, опоясана могутніми, високими горами, ополікувана філястим, бурунним, темним морем.

«І найбагатша теж вона у світі: чорнозем її родить багато без труду великого білого хліба для людей із пшениці; для худобини багато зеленої папаниці. Ще трави у нас ростуть високі-високі! І багато їх, багато: увесь степ буйний, хвилястий та зелений... А в степу птиці багато різноперої та різноспівої і звірів. У ріках риби. А під землею? — Багатства! Скарби!!!»

«У цій прекрасній, чудовій, степовій країні живе народ наш завзятий, чубатий і щасливий. Так, щасливий, бо смілий, трудящий, не лінливий... Але сусідів східних має він страх лукавих. Вони все глядять захланними очима на нашу багату степову країну і хочуть всі багатства наші й усі скарби загарбати для себе. Вони часто нападають ордами на нашу країну, але наші хоробрі батьки, діди і прадіди боронять завзято свої Батьківщини. Усе східних сусідів проганяють із родючого чорнозему. Рабами ніколи ми не були. Ми не знаємо, що це пута, що кайдани. Ми не знаємо, які вони важкі і який їх дзенькіт-бренькіт. Ми не знаємо, як болять крижі, натовлені працею для переможців чужих і як печуть рани від ударів їхніх костурів. Ми щасливі, бо ми вільні!»

Князь бачить: а всі його дружинники проснулися, повідчиняли широко очі, позвертали голови в сторону дівчини і слухають її пісні... А дівчина співає:

«І щасливий був наш степовий край: люди радісні були, веселі. Жили, кохались, працювали. Чоловіки повагом і спокійно орали чорноземлю нашу святу, родючу, сіяли, збирали і споживали всі у мирі; жінки порались коло хат біленьких у садочках; а діти, о Господи! мов ті ластівенята під стріхою, так вони веселенько щебетали при матусиних спідвицях».

«Тоді по усьому краю степовому лунали без уговку голосні пісні по всяк час. Співали за працею, при відпочинку, як дружились, веселились... А найбільше пісень співали у честь вояків і дружинників хоробрих, що боронили країну нашу від ворогів лукавих, що край наш ніколи не знав, що це ярма, несволя, що згущаши, що паруги, що плач і сльози... О, вовіки-вічні, з покоління в покоління, із роду в рід, славитимемо і благословлятимем їх за це у пісні невмірущій. Пам'ять про їхні діла ніколи не загине, доки житиме чубатий нарід наш на світі...»

Дівчина замовкла на хвилину і похилила голову. Коли ж знову підвела і поглянула своїми прекрасними очима по дружинниках, що тепер уже попіднімали голови і слухали уважно, так ці очі, що перед хвилиною сяяли догисм щастя і радості — тепер були вони сумні-сумні, мов осінній день на порожніх пустих полях після жнив... Вона співала далі:

«Тепер знову налетіли вороги на нашу святу, благословенну країну. Знову їхні хижі очі глядять захланно на наш достаток, на наші хати біленькі, на засіки повні збіжжя, наші, на стогни і обороги... Та ви знову, о мужі наші прехоробрі, пішли з луками проти їх і вже три дні й три ночі бороните нашу степову країну від заглади... За це вам честь і слава превелика!!!

Вона знову замовкла на хвилину і сумними очима глянула туди, звідки доносився дивий вереск наступаючої орди. Здрігнувшись легко, почала знову співати:

«А ось знову вже орда наступає. Страшна, грізна і пажерлива, як ще ніколи. Ох, важко й подумати, коли б вона перемогла вас, наші дружинники хоробрі, — тут дівчина похилила голову і закрила очі руками, — ох, тоді... вони нашу степову родючу країну перемінили би в пустельну руїну... увесь достаток наш забрали би для себе, народ наш перемінила б у рабів; вічно стояли би над нами з батогами, били по обнаженому тілі і кричали: працюй, рабе, ти для нас!!! І ціла праця наша і всі плоди нашої родючої чорноземлі пропадали би в їхніх грубих, ніколи не ненасичених черевах... Вони паслилися добром нашим, мов назарісні кабани, а ми і діти наші, з голоду гинули б, мов мухи... І ніколи-ніколи не дзвеніла б уже більше радісна пісня у нашому краю... Тільки плачі страшні неслилися з кожної хати, стогони і прокльони... Страшні прокльони на голови тих, що країни свої не оборонили перед ворогом ненажерливим... Очі наші плакали би без устанку, а із сліз рабських наших повстали би ріки й озера по усьому нашому краю, у яких тонули б наші рабські діти... Сонце ясне ніколи не сходило би більше над нашою землею, зі страху, щоби його серце гаряче не трісло йому із жалю... А всі проходжі люди минали б нас поза десятку межю, говорили б: «ходімо геть від тієї проклятої країни, бо там живуть раби, що не вміли Батьківщини оборонити...»

Дівчина похилила голову на груди і важко заридала.

І дивне-диво: найперше зривається із сну мертвого роговий. Самі руки його підносять риг до уст і він голосно, аж земля дрижить, грає на тривогу:

— До бою! До бою! До бою!!!

На голос рогу зриваються усі дружинники, розпростовують знеможені кості, беруть свою зброю у знову дужі руки і уставляються в ряд перед князем. Князь промовляє:

— Брати мої! Дружинники хоробрі! Не посоромимо Батьківщини нашої, країни степової, — і вони кидаються з новою силою на ворога, що вже був на межі степового краю.

Бій був довгий, лютий і завзятий. Кілька разів сходило ізза гори ясне сонце, щоби поглянути на люту січу і кілька разів назад ховалося, червоне від відблисків крові, що ріками лилася по степовому чорноземі.

Як довго змагалися степові дружинники із ордою, кілька днів і ночей, кілька тижнів-місяців, кілька десятків чи соток літ, — цього ніхто не знає, бо в книгах про це ніхто не записав.

Тільки розповідають старі люди, що степовий князь із своїми чубатими дружинниками таки поборов східних сусідів ненаситних і протнав їх далеко-далеко поза межі степової країни. А коли повернувся і почав шукати тієї дівчини, яка своїм чарівним співом розбудила знеможену сплячу дружину, щоби узяти собі її за жінку, — її вже не було на тому місці, де вона співала. Звідки вона прийшла, чия вона була і куди пішла, — про це князь ніколи не дізнався.

І старі люди теж про це не знають.

ПАВЛО ЛОСЬ

Д в а р о к и

— Уже три місяці в цій келії. Три... Та сам — мов билина в полі. До нікого ні відзиватись, ні слова промовити. До нікого! Стіна німа — не промовить. Самота — глуха. Ото життя! То я дочекався на старі літа! Ніхто з мого роду не сидів у тюрмі, тільки аж на мене чекало це нещастя! Така доля, що зробиш. Головою муру не розіб'єш.

Так проходили думки.

Сидить Петро Гребешок на твердій долівці і думає та думає, та ж початку ні кінця в думках не має. Передиваються мов гірський потік. Шумно. Бурхливо. І йому здається, що він не живе на цьому світі, що він у домовині. Що він більше не побачить волі. Ні сонця, ні білолицього. Ні жінки, ні діточок. Вік тут мусить сконати і кінець!

— Так нас визволили з під панського ярма! Отаку нам принесли свободу! Оттакої долі дочекалися трудящі! Ох!.. дочекалися!..

Йому так здавалося, що тут таки умре.

Кругом тільки понурі стіни, обняті жахом. Такі чорні... Десь ще за панської влади білені. То тут, то там чорніють давні бризки людської крові.

— Чи тут людей мордували?.. Чи що?..

Поза спину пройшов жах.

Через залізні крати малого віконця заглядав крайчик усміхненого синього неба і мережки блідих хмар. Прилетів зо двору вітер мов у гості і ніжним подувом, мов жіночою долонею, погладив по його висох-

тому й зарослому лиці. Пестив. Його так колись пестила Марина, коли ще дівчиною була, серед тихих вечерів... І знову його обняло легоньким холодом поза спину.

На дворі вже надходила весна.

Ах, як душа рвалася на вольний спіт, мов пташка з клітки. Та щож? Думки полетіли, мрії пурхнули, тільки душа руками й ногами вчепилася тіла і не хоче розлучитися. Ні, не хоче! Разом із тілом хоче нести і страждання і горе. Ну і щож зробиш? Куди втечеш? На вікні залізні крати, а двері замкнені. Нікуди!.. А дні такі довгі, мов місяці, а місяці мов роки, а години мов дні. Такі безконечні... Коли скінчиться рік? Коли два? Хто витримає?

Тільки нудота точить душу мов червяк, а відчай із розпучкою розриває серце мов цес і шматує на кусні. Та так важко чомусь.

— Як би так не було жінки, як би так ні дітей... Свистав би. Так був би сам. Та рік не вік — витримаю. Та не знаю, чи вони там витримають? Чи там у колгоспі з голоду не повмірають? Чи через зиму не померзли? Що там вдома бідні роблять? Там десь і голод і холод. Обідрані і босі. Коняка десь напевно здохла! Бо хто ж її буде доглядати? Чим її кормити?

— Коби хоч коли якого листа написали, яку про себе вісточку подали. А то — як замурував. Чи загинули? Чи що? Чи може на Сибір вивезли?

Так бився Петро з думками.

Уже три місяці просидів, а де решта? А що, чи не витримаю? Ні, витримаю! Рік не вік, а два — не два! Ні! Я витримаю! Висиджу! І знов собі коняку куплю, і знов возитиму кльоци і знов!..

Підорвали його нерви — встав! Підбіг до вікна. І своїм голодним поглядом полетів до підніжжя блакитного неба. Хотів увесь світ обняти.

На дворі сміявся світ. Гуляв вітер. Пливали хмари... Там десь ще під лісом білів сніг, мов клаптик газети.

І через серце перейшов жаль. Через душу біль.

І знов поплинули думки. І знов перед очима стало грізне марево радянського суду, яке впало прокляттям на його долю.

І знов перед очима стоїть п'яний суддя із суворим поглядом і падають його страшні слова, які проймають холодом. Дрожжю.

— ...Імени... — читає суддя вирок.

Він стоїть ні живий ні мертвий, мов над бездонною пропастью.

І здається, що під ним розсувається земля. Що він падає у безвість.

— ...Української Радянської Соціалістичної Республіки...

І почало міцно битись серце. То знов стищувалось. А поза спину мурашками пролізав холод.

— ...скакую на два роки тяжкої тюрми!

...Не виконав норми!.. Не вивіз кльоців!..

— За що?

Мов божевільний скрикнув перед судом і хотів кинутися на п'яного суддю і його розтерти на порошок.

— Коняка голодна! Віз поломаний!

Кричав. Міцно стискав п'ястуки. Тільки двох міліціантів схопили його мов жертву і силоміць вивели з суду і не дали доказати.

У душі розгорілася лютъ горючим полум'ям. Хопив руками за крати і хотів ламати, виривати мов бадилля. Але був безсилий мов дитина. Безсилий...

На дворі усміхалась голуба синь. Сміялося сонце. Хиталися каштани. Переливався вітер. Тільки одиоманітна келія огорталась понурим жахом мов домовина.

— Я висиджу!! Витримаю!!!!

І обняв його буйний вітер, мов рідний брат, так дружно і любо. І у відповідь вітрові він усміхнувся...

МИХАЙЛО КОГУТ

Ми зродились із крови народу . . .

(Драматична картина)

ОСОБИ:

1. Славко, молодий парубок.	7. Дарка,	} дівчата.
2. Маруся, його наречена.	8. Оля,	
3. Іван Семенюк, голова Сільради.	9. Гордій,	} парубки.
4. Клубов, член Райпаркому.	10. Степан,	
5. Шварц, член Н. К. В. Д.	11. Салдат.	
6. Йосько, місцевий жидок.		

Діється по приході большевиків. Вільна околиця. Осінь. Листя з дерев вже опало. На заднім плані видно село й церкву, а з боку громадський дім. Повне безладдя. Далі видно рештки спаленої хати.

ЯВА I.

(На сцені Маруся, Дарка й Оля).

ОЛЯ. Знаєте дівчата, які ті москалі дивні люди. До хати не загляне, ходить брудний і обдертий, а сорочка на них мов із оливи витягнута.

ДАРКА. До нас зайшов один та так несміливо просився до хати, а коли прийшов, то тількищо поголився, то зараз і вийшов щоб його ніхто не запримітив. Дуже соромливі видно.

МАРУСЯ. Та де там соромливі. Вони радше боязливі. Як прийде, то нічогосінько не скаже, лише пооглядається і знову йде. А їх коні які. Як нашого Гануцака із Броду.

ОЛЯ. Та у нас один говорив, що у них, мовляв, сама мотузація. Хвалився, що у них «тьохніка велика». Жінка не мусить із керниці воду носити, а лише покругить в хаті шрубкою, а вода сама біжить. У кожному селі кіно, театри, а танці й музика щовечора.

МАРУСЯ. Ет, небиліці. Чого вони не виговорюють. У них всього «хватить», а самі обдерті ходять і куска хліба просять. Я бачила, як

переїжджала їхня кухня. Господи! Яке то нехлюйне! Повно позасиханої страви, а окінчена як комин!

ДАРКА. Що говорити богато. Прийшла та сволоч, мов коминярі які. Годі глянути на них. Як наш Бровко побачив одного командіра, то два дні брехав і місця не міг собі знайти. І німа тварина розуміє, що це за люди.

ОЛЯ. Того самого дня, як вони тут приїхали, стояла я з хлопцями на вулиці. Там один зліз з коня та почав говорити, а горілка так парюю і бухала з нього. Кажуть, що горілка у них дешева.

МАРУСЯ. Та тільки, що горілка. Вони мабуть більше нічого не знають, як горілку та батька Сталіна. Щоб до читальні подивився, то ні, бо це контрреволюція. Я вже читала їхнього «Кобзаря», та так вам поперекручований що Господи. Майже кожне слово на їх лад перевернене. Вони кажуть, що Шевченко перший комуніст був..

(За кулісами легкий гамір).

ДАРКА. О, дивіться. Іде Гордій та Степан. Але веселі.

ЯВА 2.

(Ті самі, Степан і Гордій).

ГОРДИЙ. Здорові, дівчата. Скучали за нами. Га?

ОЛЯ. Не було б за ким скучати, аж за дурним Гордієм.

СТЕПАН. Не говори так певно. Бо Гордія хотіли нині головою сільради вибрати. Сподобався їм, бо чистий пролетар.

ДАРКА. Драна сорочка, та одні штани про свято і про будень та й більше нічого.

ГОРДИЙ. Не журіться, сорокати, мною, бо про мене вже дбає батько Сталін.

МАРУСЯ. Ха-ха-ха. Як про тебе дбатиме так, як про своїх вояків, то гарно виглядатимеш.

ГОРДИЙ. Ет, все єрунда. Степане, давай покурить.

СТЕПАН. Покурити дістанеш, але чи второпаш цигарку зробити, то не знаю.

ГОРДИЙ. Бумага у мене єсть. (Витягає газету і видає папірця. Степан подає тютюн).

МАРУСЯ. Чи ви, Степане, на правду були на зборах? Кого там вибрали на голову?

СТЕПАН. Ой, було там нині повно гармідеру і крику. Людей повно. Спершу говорив Клубов, а опісля інші військові, а вкінці говорив наш Йосько. Сміху було повно.

ДІВЧАТА. І Йосько говорив.

СТЕПАН. Так. Наплів купу дурниць і парубки висвистали його. На голову села спершу всі ставили Славка, але політрук не дав собі слова сказати про Славка. Коли люди наперли, то дали і Славкові слово, але він довго не говорив. Видно, що не міг. Клубов пас його цілий час очима, як кіт сало, а опісля довго щось говорив із нашим Йоськом і стало показував на Славка. На голову сільради вибрали Івана Семенюка.

ДІВЧАТА. Семенюка?

СТЕПАН. Так, Семенюка. Наставив його сам Клубов, бо, мовляв, це «настоящий пролетар і хороша дитина» советського Союзу.

ГОРДІЙ. А Йосько бив цілий час браво.

МАРУСЯ. От, падлюки. Влізли на нашу прадідівську землю, визволити нас з-під гнету, а самі наложили на нашу спину свій азійський чобіт. Нема нам чого надіятися добра ні від кого. Коли ми самі не виборемо, то ніхто його не дасть нам.

СТЕПАН. Але ж бо зі Славком небезпечно.

ВСІ. Чому?

СТЕПАН. Його можуть забрати кожної хвили. Я говорив йому, щоб він був обережний. Щось вони задовго говорили собі про Славка.

МАРУСЯ. Боже! Славка мали б забрати?!!

ГОРДІЙ. Не журись. Не слинь завчасу. Ходи, Степане, бо з дівчатами нікуди не зайдеш. Що не скажи, то зараз і плаче. Ми краще подумаймо, як Славка перетримати до вечора, а там в ночі — на другу сторону і вже. Там Славко не загине. Тут нема чого йому лишатися, бо земля горить під його ногами, а там він придасться. Працюватиме там, а ми тут теж не дармуватимемо. А ти, Марусе, не плач та послухай дурного Гордія. Славко піти із села мусить, а ти із нами не загинеш.

МАРУСЯ. Ні! Не видержу я того. Краще і мені піти разом.

ОЛЯ. Годі, Марусе. Тобі нікуди. Границя обставлена, а хлопець якось передреться.

ДАРКА. Краще ходім, сестриці, та подумавем про те у хаті.

ГОРДІЙ. От і диви, Степане. Скажи ти слово, а тут розлізеться тобі як жарене масло. Тю на вас... От краще ходім звідси, бо туди вертатимуть з виборів та побачать, що ми мітинґ творимо.

СТЕПАН. Ходи, Марусе. Славко вже напевно в хаті.

МАРУСЯ (виходячи). Піду... Піду разом, крайсвіта. Переноситиму голод і холод та гірко працюватиму. Вас, прокляте большевицьке коділо, во-вік не забуду. (Пішла).

ОЛЯ. От, дивіться. Семенюк вийшов з читальні та, здається, п'яний.

ГОРДІЙ. Ходім подивитись на комедію.

СТЕПАН. Тобі комедія, брате. Ходім до Славка та обрадимо дещо.

ДІВЧАТА. Ходім. Уотім. (Пішли).

ЯВА 3.

Хвилину сцена пуста. Десь в далині чути большевицьку маршеву пісню:

Понад доли, понад гори,
Йшла дивізія вперед,
Щоб без бою взять примор'я,
Білі банди вигнать геть...

Пісня раз втихає, то знову могутішає. На сцені помалу смеркає. Входять Іван Семенюк, Клубов, Шварц і Йосько).

ШВАРЦ. Вот, панімаєте, хорошій чалавек із вас, товарищ Іванович. Ми і сразу думали обрать вас едіногласно на голову трудящихся

вашої деревні. Нам, панімаєте, таких багата нужно. У нас влада тільки у руках пролетарів і трудящихся. Зате у нас всього хватить. І вотька, і сальотка, і хлеб... Тільки робота і кушай. Хто у нас не працює, той, панімаєте, на словах товарища Сталіна, не палучає кушати.

ІВАН. Да... Да...

КЛУБОВ. Ми не терпим таких гайдамакоф-пагромицькоф, як той Славко, що сіводня хател галавою став. Ми с німі скоро пакоячим. У нас нет бандітоф. Нам нужна робочіх...

ШВАРЦ. Вот, панімаєте, товарищ, мусите у деревні заложить камсамол.

ЙОСЬКО. Я про це постараясь, товарищ політрук...

ШВАРЦ. Вот харашо. Вся молодь должна пристать, а када нет, так ми разчитаємся по словам товарища Леніна, которий сказав, што контрреволюція пайдють белие медведі пасти. Ми це все прочістим.

ІВАН. Да. Да...

ЙОСЬКО. Ми, товарищ політрук, давно чекали советської армії. Вона нас визволила з-під гнету капіталізму. Я і попередно належав до тайної комуністичної партії.

ШВАРЦ. Вот і харашо. Такіх нам нада. У нас євреї, українці, грузіни, узбеки, татари, всьо адно. У нас все товарищі.

ІВАН. Да... Да...

КЛУБОВ. У перше нам нужно розтянуть пропаганду за колгоспи. У нас, панімаєте, колгоспне життя первий сорт. Здєсь мноґо кулакоф і їх нада разкулачить.

ІВАН. Да. Да... Всіх розкулачимо, пан-товарищу Клубов. Я перший вписуюсь до колгоспу. (Загикнувсь). А г-и-ик.

КЛУБОВ. Вот харашо.

ІВАН. Землі у нас досить буде. Я сам даю своє газдівство, хоч у мене невагато...

КЛУБОВ. Нічево... Ви, товарищ, пролетар, а в нас тільки пролетарі правлять радянським союзом. Землі у нас хватит...

ІВАН. Да... Да...

ЙОСЬКО. Так. Ми лише чекали влади пролетарів та большевиків. Тут за панської Польщі годі було на вулицю показатись, а тепер... Прийшла советська армія і ми можемо свобідно працювати та нікого не боятись.

ШВАРЦ. Да, товарищ. З вас хараший та понятливий маладець Ви скоро можете вибітсья на агронома чи інспектора наросвіти по районі. Ми, панімаєте, пазаводим свої атдєленія та уряди. Роботи у нас хватит, та кождий верний товарищу Сталіну палучит своєю у радянському союзі. Ви, товарищ Абрагамович, мусите показати себя трудовим чалавком і всьо будет харашо. Вам нада помагати спершу у сільраді, а пачом ми сделаєм*место для вас у районі.

ЙОСЬКО. Добре, товарищу. Всіми силами старатимусь усунути із свого села... сволоч, та впровадити комсомол.

ІВАН. Да... Да...

КЛУБОВ. Ну, товарищі. Нам нужно на кватіру.

ІВАН. Да. Да...

(Виходячи співають по п'яному): «Ех, яблушко, да куда котішсья...»

ЯВА 4.

(Хвилю пусто, лише чути стихаючу пісню п'яних. По хвилі виходить, розглядаючись, Славко).

СЛАВКО. Пішли... Всі пішли... От, наволоч. П'яні та заязовані. І хлопці також пішли. Так хотів я бачитись з ними... (Хвилю мовчить). Ох, голода... Не годен дивитися на них. Пришленталися сараною на нашу землю та обсідають її як міль, як ржа, як зараза... Витискають та вичавлюють останні соки... Думалось, що чейже свої придуть... А тут свої прийшли і свої своїх бояться. Скажені свої... Яка протилежність... Де ж таке видано в історії... Так. Ми не пізнались. Двадцятилітня большевицька неволя в Україні витиснула глибоке тавро на душі молодих... Знищили нарід, знищили землю, а що найгірше, знищили молоде покоління, що тепер яничарами стало проти своїх батьків... Боже. Боже... Татарська навала повторилась. Приблизьце для лінохів, наволочі, злодіїв та гнилі... (Хвиля мовчанки). За мною почне шукати Н. К. В. Д. Мушу покидати хату, батька... друзів і все, з чим я з малої дитини ажився... Кидати... Лишишся, тату, на поталу большевицькій банді. А Маруся?.. Як вона довідається... Трудно. Так воно мусять статися. Широкий світ і невідома доля емігранта. (Знов мовчить). Піду. Піду та понищу книжки, щоб не попалися в руки катам.

(Здалека чути пісню:

«А ми твою червону калину підіймемо,
А ми нашу славу Україну гей-гей розвеселимо).

Так, розвеселимо. Хоч прийшла навала азійців на нашу рідну землю, так ми, молоді, станемо до боротьби проти мільйонів і мусимо перемогти... (Голос пісні сильнішає). Де молодечий дух сильний, там перемога!..

ЯВА 5.

(На сцену із сміхом та гамором вбігають Оля, Дарка, Маруся, Гордій та Степан).

ГОРДІЙ. Ми за Славком, а він тут.

ОЛІЯ. Бігаємо усюди, де лиш яка хата, а він як чернець на самоті.

СТЕПАН. Бач, як скучала. А то тихше говори, бо Маруся почує.

СЛАВКО. Спасибі, хлопці, що не забуваєте. Це пора на сміхи. Час грізний для нас настав і ми мусимо його холоднокрівно прийняти. Чити, Степане, переглянув книжки у бібліотечі?

СТЕПАН. Так. Всі, що могли б бути підозрілі, я перебрав і зараз тут принесу. (Виходить).

МАРУСЯ. Славку. За тобою шукають... Я була тепер у твоєї тети і там салдат цитався за тобою.

СЛАВКО. Нічого не вдіють. Скоро мене тут не буде.

ВСІ. Невже!

МАРУСЯ (із болем). Славку!

СЛАВКО. Годі, Марусю. Я йду, бо місця на моїй рідній землі не-

ма мені. (Входить Степан і несе книжки). Так, друзі... Ми росли та жили одними мріями та одними гадками, а тепер я відійду від вас. Так воно мусить бути. (Маруся плаче). Хочу лише одного, друзі. Сильної любови та тихої підпільної праці. Не плач, Марусю... Не на віки я йду. Вірю в це, що ця голота і ця сволоч не встоїться довго на наших землях. Наш дух за сильно розрісся, щоб вони могли його зтерти. Ми встоїмось, бо зродились ми із крови народу і від віків колесала нас грізна тюрма, а вони скоро розпадуться під напором правди. Із цією надією я йду. А тепер, розпалюйте вогонь та паліть книжки, щоб не лишилося нічого, що нас могло б зрадити...

ДАРКА. Ні, Славку. Шкода книжок. Ми поховаєм їх так, що ніхто не знайде.

СТЕПАН. А справді. Я візьму їх та закопаю, а колись вони припадуться. Та це ж найкращі книжки, то шкода їх так нищити.

СЛАВКО. Ні, Степане. Я знаю, що ви не видержите під натиском большевицької банди. Як вони дізнаються, що, я втік, то зараз будуть питати за книжками та за бібліотекою. І ті книжки вас зрадять.

ГОРДІЙ. Славку! Ми були друзяками і ними вовік лишимось. Не бійся. Не зрадімо себе і в найгіршій хвилі видержимо. Тільки щоб між нами не закрився зрадник.

СЛАВКО. Того і я боюся.

ДАРКА. Ні, Славку, хіба ти нас не знаєш. Ми ж разом вирости та разом змагались і разом працювали. У найгірших хвилинах ми ціло виходили, а тепер ми мали б заломитись. Ні! Так воно не буде!

СЛАВКО. Так, друзі. І я так думаю. Знаю вас добре. Але найгірше доперва тепер прийшло. Ми молоді стоїмо в обличчі великих та грізних подій, а вийти з них мусимо ціло... Я вірю в це, бо це наша молодість. За Україну, за свій нарід, за землю, завсіди вірно та щиро постоїмо!

ОЛІЯ. Всі, разом будемо боротись, доки у нас стане сил. Нашим обов'язком буде видержати, не оглядаючись на нікого. І ми видержимо.

СЛАВКО. Тішить мене це, друзі. І я щиро вдячний вам. Легше буде мені покидати свою рідну сторону і йти в світ із надією, що і тут піде праця та наші мрії скоро мусять здійснитися. Не хочу багато від вас. Хочу лише посвяти та сильної волі.

СТЕПАН. Воля і посвята для загального добра знайдеться.

СЛАВКО. Ну, друзі. Мені пора йти. (Маруся плаче). Годі тут довше тинятися, а то за мною зараз шукають і вечір вже. Не плач, Марусе. Я вернусь ще. Вернуся тоді, як над нашими землями зійде нове сонце, як щезне із наших земель большевицька сарана, а нам засяє нова воля. (Виймає пістоль). Тепер, мої друзі, тут в обличчі большевицької дійсности зложім присягу на вірність Україні.

(На розпростертій долоні вказує пістолью, а всі кладуть по два пальці. Десь у глибині чути, під слова присяги, пісню «Ми зродились...» Славко проводить присягу, а всі різко та завзято її повторюють).

ВСІ. Присягаємо... що вірно і мужно... будемо стояти у боротьбі із нашим ворогом большевизмом... Присягаємо вірність і посвяту Укра-

їні. Присягаємо боротись доти, доки не встане наша найбільша мрія, доки не воскресне до нового життя Україна... Честь і боротьба буде нашою провідною дорогою в житті... Не налякаємося ні тортур, ні смерті, ні заслання, а пімстимо смерть наших лідарів... Так нам, Боже, допоможи!

ЯВА 6.

(В тій хвилині, як всі присягають, входить салдат із крісом та стає і прислухається. Під кінець слів виступає із наготовленим крісом).

САЛДАТ. Што ето? Контрреволюція? Кругом.. Розходісь! Петлюровська банда. Україна. Какава Україна? України не було і нст. Здесь саюв трудящихся. Рабойтісь приказиваю. Панялі?

СЛАВКО. Поняли.. (Прицілюється пістолею, а дівчата розбігаються із криком).

САЛДАТ (підносить кріс). Руки в верх! (Та в тій хвилині падає два стріли. Салдат кривиться, падає і, конаючи, белькоче). Контрррр...революц...ія... Контррррр...

СТЕПАН. Сволоч!..

СЛАВКО. Ходім.. (помалу відходять).

(Потім розлягається тихо, а опісля голосніше та при кінці вже голосно пісня:

Ми зродились із крови народу, —
Колисала нас грізна тюрма...

Сцена пуста, лиш лежить труп салдата).

(Завіса поволі спадає).

МИХАЙЛО РЯБОКПІ

З а к о ж у х и

Дітки, сива давнина давно минулих днів прокинулася сьогодні в мойому серці і я, доживаючи свої останні дні глибокої старості примушений її вам розказати. Ви послухайте тихесенько, не мішайте мені думу думати: ваша кров — живе срібло, ваше тіло — дуб міцний, та до того ще — молодість, здоров'я.

Не за синіми морями, не за чорними лісами, в червоному царстві, жило-було в одному селі два куми — кум Вакум Кріт і кум Ригорко Кіт. Кум Вакум Кріт був високий, в величезним животом, з грубою та довгою шияю, кум Ригорко Кіт, навпаки — низенький, з довгими вусями, з закрученим, як корси саней, носом.

Обидва незавидні були, але слава про них ходила гучна, далеко відсма за межами села. Кожен може розповісти про те в кожную хвилину, коли б ви не поснитали.

Господарювали добре, чемно, тому й жили в багатстві, в добрі, в усяких достатках. Якось захотілось їм обом побачить велике місто Ки-

їв, погостювати в ньому, бо жили вони в селі, що розкинулось за кілометрів двісті від нього.

Довго думали-гадали, пору вибирали, коли виїхати, коли вийти. Нарешті надумали — Спаса, найліпшу годину.

Прийшла пора. Помастивши за згродою одного воза, злагодивши збрую, обгляdivши її кругом, — щоб все честь-честью було, — ранесенько перед неділею через Умань вирушили на Київ. Для показу людям своєї заможності, статечності, не довго роздумуючись, зодяглись у новесенькі білі кожухи, наклав кожний на свою голову каракулеву шапку, вичистили, виглянцували чоботи, з самочинної шкіри. Господарі — на во! На цілий повіт не знайдеш таких.

Їдуть вони собі, їдуть, їдуть два дні чи три, та все роздумують, як то їх зустрінуть поважні київські люди, як то їх запросять за стіл, подадуть чарку, страв холодних та гарячих. Не без того, щоб яканебудь молодиця за столом не кивнула бровою, не усміхнулась лукаво, зазиваюче. Так було завжди: заведене зайшло в звичку. У гості їдуть, не кудинебудь.

О півдні якогось там дня в'їхали в Умань. Захотілось обом побазарювати, бо якраз був базарний день. Попрямували туди ж, на базарну площу.

Не доїжджаючи до рундучків, раптом крикнув кум Риторко Кіт:

— Куме, глянь бо он туди: махає... Ой, махає!..

— Де махає? Хто махає? — аж підскочив кум Вакум Кріт.

— Ой, Боже... Та ондечки біля тої здорової червоної хати. Бачиш?

Глянь: іде вуличка, трохи далі — друга; тепер перейди очима трохи лівіше — дерево, ще сажнів три-чотири... Ну? Ще не побачив?..

— Бачу, бачу. Чи не до нас маха, куме? А? До нас, їй-богу, до нас, от щоб я з цього місця не з'їхав, щоб я крізь землю провалився й дома опинився, не поломавши воза, коням — ніг, а собі — ребер з обох сторін.

— Ого-го, — щоб геть і реберця остались цілі? А хто ж тоді?

— А ти думав як? Зразу й калікою стати, зразу щоб сосновая чи дубовая хата?

Місто жило своїм щоденним шумливим життям. По вулицях проносяться викрашені брички, легкові авта; тротуарами потоком на базар несуться люди з навколишніх сіл. Один в'язку дров несе, другий, вігнувшись у три погібелі, — сіно. Баби своїм заклопотані: курчата, качки, яйця в кошовках, в саквах молоко, сир, ягоди. За возами плентаються коні, корови, воли, зрідка денебудь закричить поросля в задку воза.

Один парубійко зустрівся з знакомим:

— А куди йдеш. Купко? На базар?..

— На базар... Маю штани купити.

— Купко, пощо тобі лишні? Краще жінці купи спідницю або матроску.

— Ех. Цюня. Цюня, маю одні та й ті дрантиві, а сорочок, то ще менше.

Обоє сміються, хлопають одне одного по плечах.

Моїх кумів це не цікавить, навколишня метушня не дивує. Вони обидва вп'ялись думками й очима в постать, що весь час махала в од-

ному напрямку — до корчми, де музика не затихає ні на одну хвилину, де на очах присутніх творяться найнеуявніші сцени, про що вони згодом дізнались й побачили на свої очі.

Корчма... А в ній — горілка, вино, свинина: варена, холодяна, печена; квас холодний, настояний освіжає душу від жару, коли поп'єш. Розказували чумаки про це, не брехав пустоголовий брехун чи молодиця, яка була передатчиком всіх сільських новинок.

— Братіку, Ригольку, ходім, раз кличуть — ходім! Ато прозіваємо щасливу хвилину: там уже, може, так випивають та закусяють, що аж небо куриться...

— Там уже коні попилися в доску, а хлопці жолуби гризуть. Але: чи ж добре там буде, кудя кличуть. Щоб часом, бува, не той, як його, кручена конінька дубова йому...

— Ну й смішний же ти, куме Ригольку, як мала дитина. А що кажеш, то як дурний. Чого журитися? Чого хвилюватися, друже: приїдемо — побачимо. Ні, їй-богу, ти таки дурний: у такому місці, та ще й на базарі, де так багато людей вештаються, як може щось трапитись.

Зайшли ж мої куми — кум Ригорко Кіт і кум Вакум Кріт — до корчми, шапки поскидали, а згодом і промовили:

— Доброго здоров'я! Боже вам допоможи! У всякій біді та пригоді виручи вас, Цариця Небесна!

Приміщення гуло. Бубон, скрипка, якими лихо оперували музиканти, брали верх понад усе. Крізь свист, брязкіт, клекіт і гомін їх рідко хто почув, побачив, усміхнувшись для себе, киваючи п'яною головою в відповідь та кліпаючи посоловілими, червоними від жару, очима. У одному кружку танцювали люди, як дикуни, як божевільні, як безтурботні і без лихої вдачі.

Обидва лякливо оглянули всіх, підняли з непорозумінням очі трохи вверх, покриваючи свої лоби борозенцями, рівними, продовговатими, й хотіли, було, вертати назад. Коли раптом перед ними з'явився швейцар, низький, рижий, дуже-дуже подібний до нашого Федя Дороша — майстра на всі руки. Може чули про такого? Він у нашому селі, у Танському, живе, біля греблі; може і бляху красити, і відра робити, і майструвати, і заливати, загалі все може, що не закажеш йому. А борідка в нього — клиновата.

І от каже швейцар до кума Вакума Крота і до кума Ригорка Кота:

— Зроз'явтеся-с раздеться. Плат'є, пакарнейше прошу, в роздевалку.

«Яке-такє «плат'є»? — оторопів Ригорко, — куди не їздив, де не бував — нігде так не зустрічали».

Ще більше ошарілись, коли з'явився червоний жидок, в засмальцovanому лейбику-фуфайці, небритий, нестрижений, нерозчесаний. Поволі, весь час киваючи головою то в один бік, то в другий, почав говорити:

— Хазяйстви як? Може б... Може б від-дихнули у нас, вишили б чагочку, одну-дві?... Дешево обійдемо вас, не подумайте, що дорого. Хай вам Боже... Ви приїхали, чи прийшов? Коні є? Хай вам Боже здоров'я дасть!.. Ми — добродушний... — герготів далі. — Ну, чого в рот води набрав обидва? Я.. Та?

Як учув кум Вакум, що просять відпочити, чарочку пропонують і, головне, задешево, аж засяяв від налетівшої радості. «Зостанусь, посьвджу, вип'ю й наберусь сили, втраченої за дорогу» — подумав.

— Куди б це оцього кожуха покласти, пане. Він, знаєте, мішає мені. Весна, жарко... А шапку також коло кожуха якось щоб примостити.

Ми з кумом Ригорком до Київа їдемо. Наші коні надворі залишились, ми, понімаєте, заглянули сюди та й забарились. Я ось, почекайте, сію мінуту вернусь, піду, лиця та коням їсти дам.

Жидок його опередив.

— Не, не-не, ми коні самі... ви садіться. Што вам беспокоїтьесь? Сказав, і зник в одних із вихідних дверей.

Кум Ригорко Кіт слухав, слухав і почав почувати, що в середині якийсь сумнівний черв'ячок ворушається, здригається і цим самим засилає дрібну трастю під шкіру. Він відчув у словах жида, невідомий для серця, разючий біль, хотів, було, і вириватись, але кум Вакум уже дав наставлення жида, той зник виконувати його.

— Куме Вакуме, ми в жидівських руках. Ходім звідділь поскоріше! Що жид, що чорт — одна тварюка, я чую недобре, моя душа каже вибиратись як найжвавіше.

Той, угнувши голову, щунався в своїй бороді, шморгав носом. «Верзе кат зна що оцей кум мій. Жид — чорт, каже: та якби він був чорт, то й хвоста б мав і ріжки, і говорив би якось інакше. Дурний кум, як баран у біблій. Об'ївся чогось, води напився, від цього і всередині болить. Дай вам, Боже, здоров'я, каже. Ні, так чорт не буде бажати». — думав.

— Ти — як хочеш собі, а я зостаюсь. Мене кортить посидіти в веселій кумпанії, почути після чарки, як живуть люди в цьому, вперше нами баченому місті, які чудо-дива творяться. Зновитій душі закортіло вирватись на волю, повеселитись на старості літ: смерть недалеко ходить з косою і вичікує, коли схибнеться похідка. Хлопчачі літа давно минулись з буйною славою мозю та вибриками.

Жидок вернувся. Сіли за стіл. Він, як весільний батько звивався біля моїх подорожжючих.

— Фаршовія щукі подать? — запитує він, склоняючись над столиком.

— Давай! — наказують куми.

— Шампанського — красного — подать?..

— Авжеж...

— Жаркое хотіте?..

— Подать!

— Пагасьонка, з начинкою, з приправою...

— Ага-га-а...

Їли, пили, скільки хотілось. Жидові тим краще, бо злупить більше грошенят з цих сільських тупоголовців, цих горопашних господарів. Він ще кращих об'їжджав, а цих — не має навіть потреби говорити лишень, бо все буде якнайкраще.

Час в путь. Тіло спочило. Ще треба проїхати багато кілометрів.

Ізза столу піднялись кум Вакум Кріт і кум Ригорко Кіт, витерши рукавами обличчя, оглядаючись. Перехристились.

— Спасибі!.. Спасибі, сердечно дякуємо вам, що тепло, по-нашому, зустріли нас. Приїжджайте до мене й до мого кума, у Танське, на празник на Дмитра. Заколемо кабаців три, з печінкою та горохом прижжків палечемо, горілци, меду наставимо... Просимо... приїжджайте!.. Все буде: і хліб, і до хліба — розпрошувався кум Вакум Кіт. Його кум, насуплений, зажурений, мовчав.

І жидок не куняв.

— Прошу, — настоячка перший сорт, — вишійте ще по стаканчику.

— Спасибі! Дай, боже, щоб ви жили, щоб ви... Нам більше не треба, бо, знаєте, в Київ ще треба доїхати. Оставайтесь здорові!

— Чекайте, а гроші, коли гроші платити будете? — прозвучав застерігаючий голос жидка.

— Гроші?.. Які гроші? Я... ми ні в кого не позичали й позичати не будемо, в нас і свої здавних давен ведуться, живемо, як царі.

— А їли, пили за що?

— Їли?.. То й у нас їстимете. Аж не брешу я, кум Ригорко?

Як прийдете в гості, почитаємось. Ми люди чесні. Свого не віддамо, а вашого не візьмемо. Так же, Ригорко? Куме! Так? Я-я-я... вони-ни... Ми люди... Мій Ригорко не тих. Хто? Він? Хто це тобі наговорив, що він злодій? Брешеш, собако руда, та я тебе за обиження мого кума так... Рижа морда! Ще злодієм називатиме! Бувайте! Ригорку!..

Кум Ригорко Кіт мовчав. Він хотів додому, до жінки, швидше до свого залишеного теплового кутка, без «раздевалок», без жидів, без «пагасьонка».

— Чую. Ходім.

— Почекай; так милі грають. У тих, у інструментах, мабуть ангели є, прислані богом, щоб душу розвеселяти людську. О!.. О-о-о! Люди... говорять...

— Поки грошей не заплатите, то звідціль не виїдете! — жидок починав пліватись, нервуватись, махати поперед себе обома руками.

— Ригольку, дай гроші, вони в тебе в кармані кобуха. Та дивись, калитки всьої не витягай наверх, бо хтось побачить. Розплатись! Ех-хе-хе! Ах-у!.. спати. Каже:

Ой, п'є козак, п'є:

В нього гроші є

Ей, за ним... за ним його рідна мати...

Дріб-ні-і-і сльо-з-зи ллє.

А тим часом на шум та крик уже біжать офіціанти, директор.

— В чому суть? Що тут трапилось? Я тут — директор. Кому чого забажалось? Прошу, я до ваших услуг.

— А, пан директор! — підскочив кум Вакум Кіт.

— Пан директор... — зрадив кум Ригорко Кіт.

— Здрастуйте... Просимо вас на празник до себе на Дмитра в осінь. Заждіть, я докажу... Я ж кажу: буде і кабанець, і ковоаса, і чарка — все буде, лиш приїжджайте. Хіба не... Га? Да-да? Хіба не знаєте... — викладає своє прохання кум Вакум.

— Товариш директор, за ними — наш борг: їли, пили і не хотять платити, — вказав пальцем жид жиду на обох кумів.

— Давайте гроші! — наказав директор.

— У гостях, на селі... жінки, молодичі білолиці, дівчата ставні. Куме Ригорку! О, в нас...

В цей час кум Ригорко Кіт шукав у карманах гроші і не знаходив. Їх там не було. Вони безслідно зникли. «Нема, — шукав далі, — здається, вони в лівому кармані були. Нема! Може в правому? Ні, і тут нема. Де б же вони могли подітись, де б же вони могли бути. Калитку замотано в хустинку, все це вихано в карман, і тут — нема. Піду лиш надвір, може в возі, як не буде — їх жиди вкрали». Пішов, сказавши.

З'явився міліціонер. Навколо почав збиратися інтересуючий люд. Шум почав збільшуватися.

— Товаришу міліціонер! Ах, — це ти, Срулим? Карашо! Карашо! Оцей репаній мужик назвав мене рудою собакою, рижкою мордою, не заплатив грошей із своїм злодієм за їжу та питво, і ще кличе на село, в гості, бажаючи побити там мене за нанесену мною, будімото, йому кривду. За гроші, то треба кожухи забрати, а за образу мене, всієї нашої нації — **єврейської** — в тюрму, гада, на приведення в порядок.

Міліціонер весь час кивав головою і записував кривулями до записної книжки сказане «пострадавшим», а при кінці сказав:

— Все понятно. Пане, ой, пробачте, товаришу, ходім зі мною до участку.

Кум Вакум прокинувся.

— Заждіть! Егей, Ригорку, іди, дитино моя, сюди. Тут, побий його коцюба, кваша заварилася.

Слова того зустріли на порозі, коли той вертався з надвору.

— Чого там тобі?

Срулим, штовхаючи наганом у спину, випровадив обох на вулицю. Куми пручалися.

— Товаришу! Товаришу! Пане!..

— Дядечку, наші кожухи там, зісталися: ми не взяли...

— Чуєте, пане, кожухи в «раздевалке».

— Ідіте, ідіте, в отделенії наговорім пра всьо. Ми вас научім панимать інтернаціоналізм народів совета.

— Та ж...

— Іді... своч мужіцкая! До Кієва едут, гаспадінушки...

Куми похнюпились. Народу збільшувалось.

— Ригорку, ой ми дурні, ой ми глухі... Бити, бити, та ще й добре бити обох.

— За що, куме Вакуме?

— Як — за що? Хіба ти не чув, як скрипка казала: ф'юють, ф'юють... за що п'ють?; а барабан відповідав: за кожухи! за кожухи!

Ці слова вкололи Ригорку, отже він додав ще до цього:

— Чув. Але чи ти чув, як жидок казав: за коні, калитку! за коні, калитку!

— Як, — і це пропало, і це зникло?

— А так, що немає ні коней, ні грошей, які були в кожусі.

Якась бабуся, що прибігла також подивитись на сходовище, запитала:

— За що п'ють?

— За кожухи! — відповіли одні.

— За кожухи! — відповіли другі.

— За коні й калитку! — випалив громом кум Ригорко Кіт.

Один хлопчик, років семи-вісьми, підбіг до бабусі, що запитувала і сказав:

— Бабусю, оце ці два дяді до Києва їхали гостювати, вони з села, з далекого, далекого. І тут їх обох і...

— Цить, синочку, бо почувть, то біда буде. Мовчи, нехай їх антонів вогонь спале, нехай грім побіє серед дороги.

Кумів забрали до участку...

На цьому, дітки, кінець. Куми більше не вернулись додому, їх навіки заховала жидівська рука від людського ока. Та не вони одні згинули. Я сам бачив, як сотні таких забирали в день, забирали в ночі, забирали дома, на роботі. Матері плакали за синами, дітки плакали за батьками, жінки — за чоловіками і плач, з'єднавшись до купи, пролітав над Україною бурею. А схилені йшли й давали заповіт, німий, беззвучний, але всіма чутний:

— Україна, українські сини й дочки, не в силі більше зносити знущання, гніту, тисяч смертей!

— І кров, і життя, і смерть — все в один кулак зберемо! — відповідало покоління.

ЄВГЕН ОНАЦЬКИЙ

(Рим)

Міркування про фаталізм, або про долю та випадок

I.

За один із жалюгідних наслідків большевицького панування в Україні треба вважати значне поширення серед українського народу фаталістичного наставлення, і то в його найгірній — пасивно песимістичній формі. Італійські журналісти, в своїх дописах з України, одностайно твердять про «фаталізм» української душі, що виявляється ніби в тій «байдужості», з якою українське населення приймає на свої груди неймовірні терпіння, зв'язані з большевицькою спадщиною та трагедією війни й спустошень, які вона з собою несе.

Думаю, що в цих поміченнях італійських журналістів багато правди. Бо й що інше залишається знесиленому, втомленому, виголодженому населенню, як не прибирати на себе цього вигляду пасивної байдужості, що за нею, як за охоронним панцером, він ховає свої нестерпні болі, свої зражені надії, своє безсилля перемогти сили, більш за нього. Ще Шопенгауер писав свого часу: «Пізнати власні нахили й

власні можливості, а також і межі, яких не можна переступати, — ось найпевніший шлях для найбільшого власного задоволення. Бо нема більшої потіхи, як цілковите усвідомлення невгнutoї необхідності. Біда, що спадає на нас, не знесилоє нас так цілковито, як думка про засоби, якими можна б було її недопустити (Спізнені жалі! — Є. О.). Ніщо отже не може заспокоїти нас краще, як прийняття подій з точки погляду неминучості, як знаряддів непереможної долі, як неминучий наслідок збігу внутрішніх і зовнішніх обставин. Звідси й фаталізм. Тому то ми, кажучи по правді, плачемо й кричимо тільки доти, доки надіємося вплинути цим на інших або піднести власну енергію до найвищих зусиль. Але, чи то дітьми, чи то вже дорослими, ми вміємо дуже добре коритися, яетільки бачимо цілком ясно, що неможливо вже змінити те, що сталося. Ми поступаємо тоді, як цар Давид, що, поки син ще дихав, не переставав плакати й благати розпучливо свого Бгo-ву, але, коли син помер, перестав про те й думати. І саме тому стільки людей зносить байдуже безконечну низку нещасть... бо знає, що внутрішні чи зовнішні обставини не дають можливості нічого змінити, а тим часом люди більш щасливі не розуміють, як можна витримати стільки біди й горя...»

Отже ці слова німецького філософа, взяті з його славного твору «Світ, як воля і уявлення», дарма, що писані десь в першій половині XIX. ст., ніби звернені до всіх тих чужинецьких журналістів, що споглядають жахливі злидні українського населення після большевицького режиму і дивуються, як «фаталістично» воно їх зносить. Нема ніякого сумніву, що оте фаталістичне наставлення — це тільки охоронний засіб народнього організму, що намагається за всяку ціну зберегти свою духову рівновагу, щоб перетривати жахливі моменти і розпочати потім нове життя.

Не треба забувати, що до цього фаталістичного наставлення український народ приходить після довгих років **неймовірно-героїчної боротьби**, в якій він витратив цвіт своєї молоді, в якій він витратив величезні скарби духової й фізичної енергії; не треба забувати, що до цього фаталістичного наставлення він прийшов після так само довгих і повторних років страшного голоду, навмисне зорганізованого большевицьким урядом для знесилення українського народу; до цього фаталістичного наставлення він прийшов після безчисельних спроб невдалих повстань, нелюдських виселень, жорстоких колективізацій, в яких кожний спротив виявлявся неминуче засудженим на невдачу супроти організованої сили большевицьких посіпак. Потім прийшла війна з таким протиставленням неймовірно могутніх, майже стихійних сил, що супроти них особиста воля розпоршених українців видається безсилим кволим листочком в крутежі несамовитих вихрів. Коли вибухає величезний вулкан, або раптом хвилі землетрусу перекидають в румовища велике рідне місто, людина опиняється в почутті своєї безсилості й приймає також фаталістичне наставлення, — вона **чекає**, поки перейдуть грізні події, незрівняно сильніші за неї.

Нема чого й говорити, що таке наставлення у неї тільки тимчасове. Людина знає, що й розбурхані стихії, супроти яких її воля безсила, увійдуть в свої нормальні рамки, і тоді перед нею знову відкри-

ються можливості творчої діяльності, тоді перед нею повстане знову можливість відбудувати все поруйноване.

Треба вважати, щоб і фаталістичне наставлення українського народу, що його так однозгідно відмічають чужинецькі спостерігачі, було тільки тимчасове, щоб воно не закорінилося, не зробилося звичним і традиційним, якто ми бачимо в народі московському, що віддавна відомий в усьому світі своїм пасивно-лінивим фаталізмом, — вишлеканим під довтовіковод тиранією московських царів, від Івана Лютото почавши і на Сталіні закінчивши. «Що більше уряд деспотичний, — писав Гійо в передмові до «Проблем історії» Мужоля, — тим більше доля мільйонів народу залежить від сваволі і від випадку», і тим більше він схильний до фаталізму. Дослідник психології московського народу, Жюль Легра, професор Сорбони, так писав в своїй книзі «L'âme russe», 1934. р.:

— «Пасивна покора, з якою росіяни зносять нестерпне ярмо, і яке впродовж чотирьох століть вражало всіх відвідувачів Росії, не походить у них з почуття втомленої раси, що піддається силі і не має більш сили для нової боротьби. Не має вона, як треба думати, й тієї лицемірної постави супроти сильнішого противника, що приховує свою гру та збирає нишком сили в навмисній бездіяльності, щоб вступити в нову боротьбу, коли буде певність перемоги. Ні, ані втома, ані розрахунок не входять в цю московську покору... Покора росіян споріднюється з якимсь фаталізмом, що виявляється в найменших рухах цих людей. Коли ви розмовляєте з ними по-приятельському, помічаєте, що мало не в кожній їхній відповіді звучить ця фаталістична нотка... Смерть, що приносить розв'язку будучності, їх зовсім не турбує, бо вони живуть виключно сучасним моментом. Їхня притаманна лінь дуже добре припасовується до цього своєрідного фаталізму... У нас в Західній Європі, в підставі всіх концепцій, і найбільш лінивих, лежить чинне, позитивне почуття. У росіян навпаки: їх притаманне почуття істотно пасивне, недбале, негативне. Коли дме сильний вітер, вони повертаються до нього боком, замість наставляти вітрила: вони чекають завтрішнього дня, замість іти йому назустріч...»

Справа й нашого якнайскоршого відродження полягає в тому, щоб і ми якнайскорше перестали пасивно чекати завтрішнього дня, а починали вже тепер іти йому назустріч. Треба вжити всіх зусиль, щоб тимчасове фаталістичне наставлення українського народу не перетворилося в постійний пасивний фаталізм, і то тим більше, що, саме внаслідок різних московських — і не тільки, як ми пізніше побачимо, московських — впливів, небезпека такого перетворення існує.

Один із дослідників духовності українського народу, др. Арсен Річинський навіть вважає, що такий постійний фаталізм в українському народі вже існує:

«Первісна відсутність дуалізму в староукраїнській релігії сприяла укоріненню в народній вдачі одної знаменної прикмети: це природній оптимізм, що спирався а уявленні Бога, людського Добра, такого близького до нас, справедливого Господаря Світу. Те зло, яке неминуче трапляється в людському житті, а над яким терпить сам Господь, залежить не від якогось Зла-Абсолюта, рівнозначного Богові, а лише від такої вже Долі (ближче неокресленої), персоніфікованого Ви-

падку. Звідси відомий фаталізм українців, що вкупі з природними (полудневими) лінощами привів до нашої славнозвісної інертності й пасивності, національних рис, які так тяжко заважили в українській історії...»

«Фаталізм», про який говорить Річинський, нічого не має спільного з тим фаталізмом, що його нам залишає большевицька спадщина, бо тим часом, як Річинський виводить фаталізм з оптимізму, большевицька спадщина залишає нам фаталізм походження песимістичного. Оптимістичний фаталізм — явище не тільки українське, а загальноєвропейське, походження чисто літературного. І хоча Річинський і виводить його з християнської віри в Боже Провидіння, в дійсності, він прийшов до нас, — цебто до української інтелігенції, а не до народу, — від західньо-європейських раціоналістів та позитивістів. Але про це пізніше.

II.

Але що таке властиво фаталізм? Чому він може бути і песимістичний і оптимістичний? Які наслідки за собою потягає?

Фаталізм — це вірування, що події відбуваються цілком незалежно від людських бажань, зусиль чи волі, згідно з разнавсе визначеною чи присудженою долею. Як віра в якусь найвищу істоту, що визначає людську долю, фаталізм наближається до релігії. Накладаючи людині покору супроти всього того, що трапляється внаслідок вияву вищих сил і вищих законів, фаталізм наближається до моралі. Але відрізняється від релігії тим, що не припускає можливості інтимного містичного зв'язку людини з Вищою Силою і, заперечуючи всяку можливість будьякої зміни в раз визначеному чи присудженому, відкидає потребу молитви. А від моралі відрізняється тим, що не визнає свободи волі, а значить виключає відповідальність людини за її вчинки.

Слово «фаталізм» походить від латинського «фатум», що означає «божний вирок» чи присуд, цебто божу волю, що не може бути ніким змінена. В множині це слово означало вирок ворожбитів, що відносилися до будучої долі людей, а потім і саму долю.

Але якщо **слово** походило з Риму, то сама ідея фаталізму віднаходиться вже в найглибшій давнині арійського світу і знайшла своє точне викреслення вже в Вавілонії, де вона стояла в зв'язку з астральним культом та астрологією. Вже з найдавніших часів, люди, намагаючись зрозуміти світ, в якому жили, пояснювали всі події життя, як вияв чинності вищих істот, і намагались впливати на них чи то молитвами, жертвами, благаннями, чи то спеціальними обрядами, що мали нібито в'язати вищі істоти та підбивати їх людській волі (магія). З найдавніших часів прийшов і поділ цих подій на дві великі групи — на події родинного й особистого життя, в яких боги брали велику участь, роблячи часто людям великі й не все приємні несподіванки; до другої групи належали явища природи, що відбувалися з великою регулярністю, як зміна дня і ночі, схід і захід сонця і т. д. Перших не можна було передбачити, але на них можна було вплинути, шляхом молитов чи жертв; на другі не можна було вплинути, але

до них можна було пристосовуватися з огляду на регулярність їх повторювання.

Але так само здавніх часів люди помітили, що поруч цих двох груп щоденних фактів, відбувались події, що в своїй жахливій трагічності і невблаганій неминучості не підходили ані до одної, ані до другої групи. Поруч богів, що керували людським життям і радо приймали дарунки й молитви, поруч богів, що керували явищами природи і привчали тим самим людину до регулярної точності й повторності одних і тих самих явищ, знаходилась ще якась третя, незрозуміла сила, що не піддавалась ніяким молитвам та благанням і, хоча й чинила з неминучістю сил природи, відрізнялась від останніх своєю несподіваністю, неможливістю до передбачення, своєю безсистемною неповторністю, що виключала можливість будьякого пристосування до її несподіваних ударів.

За віруваннями давніх арійців, ця тасмнича й невблаганна сила, цей найвищий закон всесвіту, що нікому не підлягає, але всіх під себе підбиває і що називається в Ведах Рта, а в Авесті Аша, була найсильнішою за всіх богів, і у давніх греків навіть Зевес, не кажучи вже про менших богів, мусів визнавати над собою владу Мойри, що, за Гомером, визначає кожній людині «присуджену їй частину життя». За пізнішими віруваннями Мойра була не сама, а творила трійцю з трьох сестер: Клотос, Ляхезис та Антропос. Греки звали їх «пряхами», бо вони ніби пряли основу життя кожної людини. Назва ж третьої сестри — Антропос — Незмінна вказує, що виткана ними доля людини не підлягала вже ніяким змінам. Атрибутом Антропоси, як і однієї з трьох римських Парк, що відповідали грецьким Мойрам, була дощечка до писання: на ній ніби було відразу записане все людське життя. Звідти і наш вираз: «Йому так було на роду написано».

Грецьким Мойрам та римським Паркам чи Фатам, цебто Дівам Долі, відповідали у пізніших романських народів Феї, а у германських — Норни та Валькірії. В слов'янському світі їм відповідали Рожаниці, що в болгарів називалися Урясницями.

Болгари вірять, що до всякого новонародженого з'являються три або чотири давні Диви і присуджують щасливу або нещасливу долю. Дів цих називають Урисниці (слово, що досить близьке українським Урокам). Існують добрі й злі Урисниці, і вони постійно воюють між собою. Із трьох добрих одна дає розум, друга — здоров'я і красу, третя керує людиною, підчас всього його життя...

На нашій Гуцульщині записано було таке вірування про Дів Долі; що перетворилися в 12 старців:

«Коли жінка починає родити, двері й поличне вікно зачиняються, а застівне вікно трохи відхилюється, аби приходили двінадцять судців і судили дитині долю. Всі двінадцять судців засідає на варцабу застівного вікна, в той час, скоро жінку лиш зберуть злоги, і судять там безперестану, аж дрки не вчиниться дитина. Кожний судця має свою хвилю, бо в двінадцять хвиль в кожній дитини, яка родиться... якої хвилини дитина родиться, чи доброї чи злої, такою й буде... Все те двінадцять судців усудять після тих хвиль, в яких дитина уродиться. Найменують їй свій суд і долю. Призначають одну зізвуду на

небі, яка світить аж до смерти дитини, а відтак гасне, як умре та дитина...» (Матеріали до укр. етнології, т. XVIII., ст. 100).

Як бачимо ся віра в «судців», що «присуджують долю», не має в собі нічого оригінального. — вона цілком відповідає таким самим віруванням в усіх інших арійських народів, що воліли, правда, Дів, а не Старців.

Паралелю «Старцям» ми знаходимо в давньому Єгипті, де спочатку людською долею займався бог мудрости Тот, що й записував її в свою спеціальну книгу, але потім на зміну Тотові прийшла ціла громада богів.

Перейдімо тепер й інші українські вірування, зв'язані з долею та фаталізмом.

Найбільш відомий приклад, що вживається на доказ українського фаталізму, це легенда про смерть київського князя Олега, якому було провіщено:

«Не на крилах стріл Перуна
Принесеться смерть твоя,
Ти загинеш, славний князю,
Від коханого коня».

(Олесь).

Вражений цим віщуванням, Олег наказує забрати геть коня. Але по чотирьох роках згадує за нього і довідується, що кінь вже давно здох. Олег віднаходить кості і, наступаючи ногою на череп, глузує з віщування. Але з черепа виповзає гадюка, і від її вкушення князь умирає.

Вже Костомарів виявив свого часу, що ця легенда тільки й має в собі українського, що її було застосовано до українського князя. Насправді ж, ця легенда тільки варіант давнішого міту, сліди якого ми знаходимо в багатьох інших народів. Так, в скандинавських сагах оповідається про славного багатиря Орвара Одда, що йому було також напророчено смерть від улюбленого коня. Скандинавський герой забив його, але по багатьох роках (казкова сага надає йому 300 років життя), з кіньського черепа виповзла ящірка, і багатир гине, як князь Олег. Подібні легенди знані і в Сербії. Одна з них цілком збігається з легендою про князя Олега, тільки замість українського князя, в ній фігурує турецький цар, а, замість старого віщуна, двірський лікар. Друге оповідання переносить дію на жіночу особу. Царя було попереджено, що його єдина доня має загинути від укусу гадюки. Цар вибудував для доньки скляний палац, щоб до нього не могла залізти ніяка гадюка, але одного дня царівні забажалося винограду, і, коли їй його принесли, з грона вискочила гадючка і вкусила царівну.

Серед українського народу теж записано оповідання, що стоять в тісному зв'язку з циклом Олегової легенди. Якомусь панові було наворожено смерть від дерева, що росло у нього в саді. Пан той наказав зрубати дерево і порубати його на дрова. Але кидаючи сам поліно до пічки, заганяє собі скалку в руку і від неї вмирає. До цього ж самого циклу належить і легенда про Саву Чалого, якого вважали за харак-

терника, що його ніяка смерть не бере. Та якийсь ворожбит відкрив його ворогам, що Сава зможе знищити тільки той, хто стоятиме одною ногою на польській, а другою — на запорізькій землі. Отже Іван Голий накладає собі до одного чобота запорізької землі, а другу ногу залишає небутою, і їде так до Польщі, де знаходився тоді Сава, почувавши себе в цілковитій безпеці, і там забиває його.

Поширення таких мотивів у всьому світі виказує, що в цих легендах відбивається не стільки фаталістичний погляд українського народу, як вплив мандрівних казок, що передіставалися в Україну чи то шляхом письменства, чи то шляхом усних переказів. В усякому разі їх вплив на український світогляд не міг бути більший від того, який мала в Зах. Європі загально відома грецька легенда про царя Едіпа, спопуляризована в цілому світі такими геніяльними письменниками, як Софокль, Сенека, Корнейль, Вольтер та іншими.

Цікаво, що грецький письменник VI ст. Проконій, оповідаючи про українських предків антів, виразно зазначає, що вони «не знають фатума (долі) і зовсім не признають, щоб він мав якусь силу над людьми: як хто має перед собою видиму смерть, чи в хворобі чи на війні, обіцяє богам, якщо не пропаде, якусь жертву, і, врятувавшись, дійсно-жертвує обіцяне та й думає, що нею порятував собі життя».

Пізніші вістки ніби заперечують цю вістку Проконія і, наприклад, в «Слові о Полку Ігореві» відбився фаталістичний погляд на життя в словах віщого Бояна: «Ні хитру, ні горазду, ні птичу горазду суда Божія не минути», причому під «Судом Божим» він розуміє власне долю, що присуджується Божим вироком. Але багато даних вказує, що всі ці уявлення про «присуджену долю» виникли досить пізно, і то під впливом головно грецького письменства. Зрештою, ми маємо навіть безпосередню вказівку на те, як впливало перекладне грецьке письменство на витворення пізніших уявлень українського народу про долю чи недолу.

Однією з персоніфікацій людської недолі виступають в українському фольклорі Злидні, виведені між іншим в славній «Лісовій Пісні» Лесі Українки. Злидні — це невидимі старці-жебраки, які, де оселяться, переводять в нівець весь добробут людський. Отже цей вираз «Злидні», що в українській народній фантазії прийняв образ нужденних старців, приходять вперше в «Слові о Лівивих», відомому в відписах з XV. в. і буквально відповідає такому ж грецькому виразу в грецькому оригіналі, де оповідається про п'яницю: — «прив'язалась до нього злая діность, як любя жона, а сон, як отець, а охання, як любі діти, а злидні на нього дивляться, ловлять його, як свиню...»

Отже цей пізній витвір української народньої мітології, чи демонології, що розвинувся шляхом уосіблення літературного виразу, не має в собі нічого фаталістичного і, хоча дехто й скаржиться, що «присилися злидні на три дні, та й вигнати не можна», і що «щастя дочасне, а злидні довічні», прсте козацький дух українського народу не може погодитися з духом таких скарг і вважає, що Злидні не тільки можна, але й треба гнати від себе, вживаючи на те найрізноманітніших засобів. Виявляється, що Злидні можна спіймати, утопити, зарити. Для цього треба тільки енергії й хисту: — «Причепилися Злидні до одно-

го бідолахи, але той увігнав їх у глечик тай закопав у землю. А брат-багач підгледів тай, гадаючи, що то гроші закопані, і відкопав їх. Отож вони до нього й вчепилися, і пішло у нього з того часу все багатство на нівець...»

Перестудіюючи й інші матеріяли про українські вірування, зв'язані з Долею, не можна не визнати їх великої суперечности та невироблености, що знову таки вказують, що ці вірування не дуже то відповідали духові українського народу та прищеплювалися головню ззовні, в різні часи і з різних середовищ. Ось як пише про це такий авторитетний дослідник, як М. Грушевський (в своїй «Історії української літератури», т. I):

«Доля, Недоля, Злидні — комплекс образів, доволі хитких і складних, які то наближаються до чисто поетичних персоніфікацій людського життя і незрозумілого бігу обставин, що його ломить, то переходять в більш конкретизовані фантастичні образи істот із самостійним існуванням. Різноманітність понять і широке розгалуження їх та зв'язки з різними літературними і фольклорними мотивами, свійськими й чужинецькими, живо займали дослідників, які пробували привести до якоїсь яснішої системи ті мотиви і вислідити зв'язок їх різних категорій з мотивами чужими... Нераз в народніх переказах або поетичних творах ідея долі так щільно зливається з ідеєю життя людини, його істотою, його душею, що вона тратить всяку окремішність, являється тільки абстракцією життя і того, що присуджено людині тими силами, які кермують її життям: предками, родом, роженицями, матір'ю, Богом, усудом чи взагалі ближче невиясненою правлящею силою. В інших випадках, доля чи недоля зливається з генієм житла, домовиком, спорідненим, очевидно, з предками, з родом. Нарешті, ця доля являється еством доволі механічно зв'язаним із людиною, яке вона шукає, здибує, і може так само розв'язатись у ним, як і зв'язалась... Отут головню доля чи недоля, чи злидні і стають бо'єктом казки — як людина позбувається недоброї долі, або направляє її...»

З цієї цитати дуже ясно видно, як по суті мало фаталістичним був світогляд українського народу, що, неважаючи на загально-поширені в усьому давньому арійському світі вірування про незломну й незмінну долю, хоча й зареєстровує в своїй так званому скарбі народної мудрости фаталістичні погляди, виявлені в таких прислів'ях, як — «Не розлучить ні батько, ні мати, ні чужа чужина, коли судилась дружина», або «Судженої конем не об'їдеш», або «Не нарікай, доню, на Божую волю, тільки ти нарікай, доню, на лихую долю», та одночасно й намагається **поборювати** їх, витворюючи казки, з яких оповідають про людей, що **зуміли** позбутися лихої долі, або направити її в якийсь спосіб.

Зрештою, і ті фаталістичні погляди, що виявляються в народніх прислів'ях ясно виявляють чужинецькі впливи. Прислів'я про «судженого» (чи «суджену»), якого «конем не об'їдеш», поширене в усьому слов'янському світі, а, наприклад, прислів'я «Лежень лежить, а Бог для нього долю держить», що дехто дуже охоче прищепив би українському народові з його ніби «лінивим фаталізмом» на повну власність, знаходить цілковиту паралелю в французькому прислів'ї «A aucuns les biens viennent en dormant».

Де Вердьє оповідає навіть, що одного ранку французький король Людовик XI., знаходячись в Клерійському соборі, ніяк не міг відчепитися від настирливого двірського, що просив у нього якогось маєтку. Не бажаючи дати йому того маєтку, король поводить навкруги очима і помічає якогось бідолашу, що спав в кутку. Він наказує збудити його й проголосити, що король дарує йому маєток і то на доказ справедливости говірки, яка твердить, що — «для дєкого доля працює, навіть коли вони сплять».

Талеман де Рео оповідає те саме, але приписує факт королеві Генрикові III. і називає навіть ім'я щасливця.

Ми навмисно навели це оповідання, щоб виказати, як зрештою мало підстав вважати, як то робить Річинський, що український народ мав фаталістичний світогляд. Ввесь той матеріал, що ним розпоряджають в цій справі дослідники, ніяк не перевищує подібних матеріалів в усіх інших європейських народів.

Нефаталістичність українського народнього світогляду виявляється між іншим в незвичайному багатстві різних обрядів, що супроводять всі важливі акти людського життя — народини, весілля, смерть. Для того, хто, наприклад, мав нагоду студіювати український весільний ритуал, а бодай приглядатися йому, не може бути сумніву, що коли б український народ був би дійсно фаталістичний, всі ці обряди, що походять з далекої давнини і мають на меті забезпечити щастя молодих, не мали б рації існувати, бо своєї ж долі однаково не минути.

Український народ дуже багатий на різні прикмети, що мають теж забезпечувати від нещастя. Наприклад, якщо кому сниться каламутна вода чи яке болото, це значить, що тому в дорозі має приключитися хвороба. **Щоб не було** хвороби, треба почекати з виїздом 9 днів. (Первісне Громадянство, 1928., I., с. 28). Взагалі, з виїздом зв'язується в українському народі дуже багато різних острого. Перед самим виїздом, треба звичайно сідати. І ще недавно, донька Мик. В. Лисенка оповідала в «Наших Днях», якто наш славний композитор, перше, ніж іти заарештований до в'язниці, волів посидіти хвилинку і примусив сісти навіть і поліцаїв, що були прийшли за ним. Звичайно, тепер уникають виїздити з дому в понеділок — «тяжкий день». Можна думати, що давніше, подорожні уникали середи, бо читаємо в пісні про Авраменка:

«Ой не їдь, синку, да не їдь, Климку,
У велику дорогу,
Пережди, синку, цей день середу...»

Син не переждав і загинув. Але з тексту пісні виходить, що **коли б переждав**, нічого б з ним не сталося... Отже, де тут неминучість долі?

Таких прикладів можна було б набрати дуже багато, бо всі вони зв'язуються з давньоукраїнськими віруваннями про «добру» й «лиху годину», що так само заперечує незмінність долі і фаталістичний світогляд. Усе життя наших предків поділялось на добрий і лихий час

(такі вірування були дуже поширені і у греків та римлян)... Подумане, сказане, зроблене в добру годину йде на добро людині, і навпаки: подумане, сказане, зроблене в лиху чи чорну годину, приносить їй нещастя. На такому розрізненні часу, у нас повстало чимало говірок: «Дай, Боже, в добрий час речі, а в лихий не погадати!» або й просто: «В час добрий!» І навпаки: «Побила б тебе лиха година!» або: — «І чого тебе понесла лиха година».

І в цих розрізненнях часу на добрий і злий, ми не бачимо «неминучості долі», треба тільки вміти регулюватися, треба вміти **вибирати**.

Доля робиться неминучою тільки після того, як вже **вибір зроблено**. Але кожному **вільно вибирати**. Саме в цій можливості вибору лежить велика моральність українського світогляду, бо вона залишає кожній людині **відповідальність** за її вчинки.

Це так, як би хто зупинився щохвилини на перехресті доріг: на кожній дорозі, що стелеться перед ним, визначено його долю: піде наліво — буде забитий, піде направо — оженився, піде просто — скарб знайде. І так щохвилини. Саме завдяки такій можливості вибору, зв'язаній з його невідкличністю, зв'язаній з його неминучими наслідками, народ надає таке значення прикметам і має їх таку силу-силенну. Бо він знає, що не людина залежить від долі, але доля залежить від людини: треба вміти прислухатися до віщих голосів.

Цікаво, що в останні часи й так звані метафізичні науки, що студіють прояви медіумізму та ясновидіння, прийшли до висновків, що саме такі погляди, які оце ми відзначили в українському народному світогляді, відповідають дійсному стану речей. Так, Ернесто Боццано, в своїй прецікавій і дуже обґрунтованій книжці про «Понадприродні явища серед примітивних народів», *) що вийшла цього року в «Низці метафізичних студій» оповідає цікавий епізод про полк. Пентона Повлея, що мав, разом з генералом В., поїхати автомобілем на одні виборчі збори. Зустрівшись випадково з пані Монтаґю, донькою другого англійського генерала, що була славна серед своїх знайомих, як ясновидка, він почув від неї таке попередження: — «Якщо поїдете з генералом на збори, загинете в автомобілевій катастрофі; якщо ж відмовитесь від цієї поїздки, матимете в наближчих днях сповнення одного вашого бажання». Полковник Повлей вирішив однаково їхати на збори, але в ночі справдилось інше віщування тієї самої ясновидки, — і це так вплинуло на полковника, що він не поїхав. На другий день було знайдено автомобіль, яким він мав їхати: він лежав перекинений коло дороги, а в ньому був труп забитого в катастрофі генерала. Кілька днів пізніше, полк. Повлей отримав відзнаку, якої давно бажав.

Цей епізод, і кілька інших, зареєстрованих офіційно і наведених в книзі Боццано, цілком відповідає українським народним віруванням про те, що доля кожної людини визначається не при народженні, а при кожному **свобідному** виборі: полковник Повлей мав перед собою в відповідний момент дві можливості, дві дороги, і на кожній із них його чекала відповідна невідклична доля, але ніхто, як саме полк. Повлей мав вирішити, яка з них має йому випасти.

*) E. Bassano. „Popoli primitivi e manifestazioni supernormali“, Verona 1942.

III.

Придивляючись до проявів фаталізму в віруваннях українського народу та в інших народів, поскільки вони мали вплив на український світогляд, не можна обійти мовчанкою ще один рід фаталізму — ніби науковий, або детерміністичний, що, перейшовши до нас з Заходу, від його так званих поступово-демократичних кіл, затруїв був на деякий час і духовість української інтелігенції.

Спостерігаючи явища природи, людина з давніх часів запитала в них саме ту «неминучість», що була невідмінною приналежністю всякої згори «присудженої» долі. Ніщо не могло змінити ходу сонця або й місяця на небі. А якщо рідкі затемни цих небесних світил і вказували на чийсь спроби затримати чи змінити їх небесну путь, дуже скоро всі ці спроби закінчувалися невдачею, і сонце та місяць продовжували світити, ніби нічого й не сталось. Вавілонські астрологи з найдавніших часів почали говорити про «незломні закони», що кермують життям і рухом небесних світил, а звідти ті «незломні закони» перейшли й на людське життя, бо в основу астрології лягло правило, що все, що відбувається на землі, з'являється як наслідок і відтворення того, що відбувається на небі. Звідси й логічний висновок, що всі людські події визначено наперед не тільки тією вищою силою, що ми називаємо Долею, але й цілком природньою необхідністю, що впливає з незломних законів руху світил життя і життя всієї природи. В клясичному світі цей погляд знайшов дуже яскравий вияв в філософії стоїцизму, що визнавав, що всі факти природи залежать від залізного закону, встановленого найвищим розумом. Тому всі спроби затримати чи змінити натуральний хід річей були б цілком марні, і то тим більше, що отой натуральний розвиток подій, невважаючи на тимчасові сучасні лиха, приводить необхідно до перемоги Добра.

Християнство заперечило фаталізм. Воно відразу дуже твердо зазначило, що доля кожної людини залежить виключно від неї самої, від її діяння. Замість віри в долю, приходять віра в Промисл Божий, в всемогутню Волю Божу, без якої і «волос не впаде з голови». Але впливи клясичного фаталізму були такі ще сильні, що вже в IX. в. бенедиктинець Готескалька заперечив свободу людської волі, яка нічого не може супроти волі Божої, і почав проповідувати про те, що кожна людина здавна («зроду») визначена — хто на вічне життя, а хто на вічні муки. Ніхто й ніщо не могли врятувати відвічно осуджених, так само, як ніщо не могло б привести до згуби відвічно обраних. І хоча різні синоди церкви осудили це вчення Готескалька, його ідеї продовжували кільчатися і віджили знову в XIV. та XV. вв. перше в проповідях англійця Вікліфа та чеха Івана Гуса, осуджених на Констанцьких соборах 1414. та 1418. рр., а пізніше в кальвінізмі та пуританізмі, що захопили особливо англосакський, а почасти й германський світ..

Таким чином знову повстало питання, чи дійсно людина в кожному своєму вчинку кермується власною свобідною волею, і сама визначає свою долю, чи навпаки, в кожному своєму вчинкові вона тільки кориться предвічно визначеній долі, що примушує її невідкличиво робити тільки те, що їй згори визначено.

Релігійні погляди кальвінізму та пуританізму дуже гармонійно

зливалися з вищезгаданими філософськими та науковими поглядами на природу, як на низку явищ, пов'язаних між собою залізними законами, і перш за все законом причиновости. За цим законом, кожна людина в кожному своєму вчинку тільки кориться довгій низці причин і наслідків, що примушують її робити саме той крок, що вона ніби добровільно робить. Ніякого іншого кроку вона в дійсності і не може зробити. Вибір, що його людина ніби робить при кожному своєму рішенні, це тільки оманна ілюзія. Ніякого вибору свободної волі нема. Наші рішення **неминуче** впливають із нашого фізичного та морального стану. Спіноза казав, що коли б камінь міг відчувати і думати, то, падаючи, він думав би, що падає добровільно. Але це міркування зовсім не переконливе, бо хоча ми й відчуваємо і думаємо, все ж, падаючи, зовсім не думаємо, що робимо це добровільно, а навпаки робимо всі можливі зусилля, щоб утриматися на ногах і не впасти. Іноді це нам удається, а іноді — ні.

Залізний закон Причиновости, що владно запанував на віттарях позитивістичної та матеріялістичної науки XVIII. та XIX. вв., поскільки залишався в царині матерії та фізичних явищ, виявив не тільки свою життєвість, але й зробився тією міцною підвалиною, що на ній вибудовано було всю модерну науку та техніку. Завдяки його засаді, що все має свою причину, і що ніщо в світі не відбувається без причини, було не тільки просліджено величезні низки фактів та встановлено між ними певні зв'язки, але й відкрито широкі вікна в майбутнє, виявлено можливість передбачати навіть такі далекі події, як затьми сонця та місяця за сотки років наперед.

Пророкувати майбутнє можна тільки в тому разі, якщо вона **неминуче**, якщо воно кориться таким законам, яких ніхто і ніщо не може змінити. І віщування, що збуваються, тільки стверджують цей незмінний і неминучий стан річей.

Чи треба ж отже дивуватися, що незломний закон Причиновости було пристосовано не тільки до світу фізичних явищ, але й до світу психічних та моральних явищ. Адже ж, і в царині духу нам весь час приходиться стикатися з вірою в можливість віщування, і не тільки з вірою, але й з фактами, що стверджують цю віру. Кожний з нас, в нашому приватньому житті, мав, мабуть, нагоду зустрічатися з людьми, що їх в старовину звали ворожбитами чи ворожками, а в наші часи звуть ясновидцями та ясновидками. Різні Інститути психічних дослідів, головню в Парижі, Лондоні та в Америці, повідруковували вже сотки томів, переповнених детально перевірюваними випадками неймовірних віщвань, що точно справджувались. Отже, якщо ті ясновидці можуть в якийсь спосіб передбачувати події будучого, якщо взагалі можна бачити будуче, значить те будуче вже десь — бодай потенціально — існує, значить воно вже десь і кимсь визначене, значить воно **неминуче**. Але ми вже бачили, на прикладі полк. Повля, в якому змислі треба розуміти ту неминучість. Та загально кажучи, мало хто спинявся над тим обмеженням поняття неминучости, що ясно впливало з віщвань ясновидців. І таким чином, фаталізм почав охоплювати все ширші кола людей **вищої** культури, і то не тільки позитивістів та матеріялістів, що взагалі відкидали духовий світ, зводячи все до виявів матерії, але навіть і психологів, що відрізняли дух від матерії. Під назвою на-

укового детермінізму, давній фаталізм в новому вбранні захоплював все ширші кола людей, що **студіювали**, що **думали**, людей, що були мозком і духовим мотором західньо-європейських націй, — людей, що своїми писаннями, лекціями, розмовами впливали на спосіб думання й поводження широких народніх мас, що, хоча й не мали самі охоти ані можливості заглиблюватися в наукові розвідки, зате залюбки читали талановиті книжки, в яких популяризувалися здобутки нових дослідів.

Таким чином, залізні закони причиновости із світу матерії були остаточно перенесені в царину духу, але — ніби на потіху — додано до них ще й не менш залізні закону постійної еволюції та поступу.

Ті, що йшли за новою фізикою та зв'язаною з нею механічною світоуявою, всі оті наслідувачі Кеплера, Галілея і Ньютона, твердили, що в минулому були тільки нещасття, хиби, недосконаленість, і що людство постійно й нестримно йде все вперед і що напереді, в тому переможному ході людства, жде його всезнання, міць та всестороння досконалість. Тепер ми знаємо, скільки оманної ілюзії саме в цих твердженнях людей, певних своїй непомильности. Археологічні відкриття останніх десятиліть вказують нам на існування давніх високих цивілізацій, що безслідно зникли, але залишили деякі докази, що у них **не** панувало нещасття. (Дивись мою статтю «Атлантида — фантазія поетів чи історичний факт», ЛНВ, 1925., кн. I. і II.). З другого боку, якщо в царині техніки ми дійсно можемо констатувати великий поступ, абсолютно ніякого поступу не помічається в царині моралі та етичного життя. Досить пригадати собі все те, чому ми були свідками за останні 25 років, хоча б на наших українських землях!

Але в XVIII. в. віра в «неминучий» поступ зробилась вірою всіх тих, хто вважав себе передовою людиною. Тільки вона підтримувала Кондорсе, коли він, ховаючись на горищі від якобінців і тримаючи коло себе наготовлену отрую, поспішався закінчити працю про... неминучість поступу. Вольтер твердив, що розум за останні двадцять років прислужився більше справі поступу, аніж фанатизм п'ятнадцяти століть. Тому й християнство вважалось **присудженням** на зникнення. Французька революція інакше й не розуміла поступу, як знехристиянизування. XIX. ст. намагалась обґрунтувати теорію неминучого поступу якнайбільш науково. Найбільш типові в цьому відношенні були Конт і Маркс. Для Конта поступ — це **натуральний** факт історії людства, і, як кожний натуральний факт, він кориться не людській волі, а **законам природи**. Наука Маркса про поступ ніби відрізняється від Контової науки, але по суті з нею не розходиться. Історія, мовляв, веде до вдосконалення, але шляхом діалектики, себто шляхом постійної боротьби та обопільного нищення суперечних засад. Замість Контових законів природи, у Маркса фігурують не менш могутні закони економічного розвитку. Але і Конт і Маркс сходилися на переконанні, що кожний день, без особливих зусиль з нашого боку, неминуче веде нас від гіршого до кращого, і наближає нас таким чином до вдосконалення (якою іронією це звучить тепер для нас, коли у нас перед очима всі ті «вдосконалення», що їх марксизм покинув в Україні!). Роля особистости при цьому або цілковито заперечується або зводиться до нуля. Це наставлення до особистости особливо «фатально» відбилосся в тому большевицькому вихо-

ванні має, що тепер констатують чужинецькі кореспонденти в Україні, і що зрештою приведе, незважаючи на величезну кількісну перевагу, до поразки всіх большевицьких армій. В цьому теж діє... закон причинності.

Не треба, проте, думати, ніби таке фаталістичне наставлення було тільки в творців пізнішого соціалізму та демократизму, що знайшли своїх вірних учнів і в українській передреволюційній інтелігенції, твердо переконаній, за словом учителів, що Україна, шляхом неминучого поступу та еволюції, без особливих жертв та зусиль, дійде своїх національних ідеалів, — ми знаходимо його і в такого стовпа консерватизму та клерикалізму, як Де Местр, який думав, що «зовсім не люди ведуть революцію, а революція послуговується людям».

Бонапарт, на його думку, був «тільки наймитом долі».

— «Отака доктрина, — пише Де Монзі в статті «Пульс Доби», видрукованої в перекладі в ЛНВіснику за 1929. р. (VI, ст. 520), — здрібніла й знесилена, висловлювана ніби то в наукових формулах протягом цілого століття в літературі та педагогіці, завсіди дає матеріяли для дисертації з філософії історії, що мають нам викладати плян поступу способом Босюета, що розкривав плян Божий. Політика, глузує Ремі де Гурмон, залежить від державних мужів приблизно так, як час залежить від астрономів. Клемансо, Іван Златоустий початкових навчителів, так висловлюється в передмові до підручника історії для шкільного вжитку: — «Автор накреслив у загальних рисах історію народу, бо він переконаний разом із майстрами історичної науки, що історія країни не висловлюється в чинах та рухах кількох осіб...»

Як дивно нам все це тепер читати, — нам, що маємо нагоду спостерігати величезний вплив на події всього світу таких особистостей, як Муссоліні, Гітлер.

Проблема «коли б» в історії вже давно займає дослідників. І то не тому, що вона дає можливість марно й довго фантазувати, а саме тому, що вона заперечує фатальну неминучість подій, і виказує їх випадковість. Французький філософ Ренувьє написав був навіть спеціальний роман «Укронія», щоб виказати всю вагу проблеми «коли б» в історії. «Укронія» — це вигадана історія, — історія, якої ніде не було, так само, як «Утопія» — це країна, якої ніде не було. На жаль, Укронія Ренувьє далеко менш знана і популярна, як Утопія Томаса Мора. Укронія — це історія європейської цивілізації, якої не було, але яка могла б бути, коли б, наприклад, в Середніх Віках перевагу було віддано не релігії (вірі), а розумові. Окрім другорядної цілі — протиставити одному ідеалові цивілізації другий ідеал, твір Ренувьє переслідує ще й іншу, важливішу, ціль: зруйнувати не теоретично, а конкретно, переконливим прикладом, фаталістичну концепцію історії, як процесу, що в ніякому разі не міг би розвинутися інакше від того, як розвинувся. Ренувьє в своїй творі дуже ясно виказує, що розвиток подій, відмінний від зареєстрованого, не тільки був можливий, але й логічно послідовний та переконливий.

В позитивістично-матеріалістичному світі доти не визнавалось існування якоїсь речі, доки хтось не був в стані представити її моделі. Так і Ренан свого часу писав, що сучасна йому наука не може припу-

стити можливість будьякого явища, поки його не буде відтворено досвідним методом. Ренувьє відтворив в лабораторії свого мозку світ європейської цивілізації, який міг би бути, але якого ніколи не було, — і в тому його велика заслуга. Зрештою, сучасна нам наука знає вже дуже добре, що існує і на небі і на землі дуже багато явищ, яких ніколи не вдасться відтворити в лабораторіях, і все ж з їх існуванням приходиться рахуватися. Сучасна нам наука вже визнає, що поруч твердого світу залізних законів природи існує ще цілий світ непередбачених випадків і винятків, які підлягають не необхідності причинового зв'язку, але — творчості, що характеризує всяке **життя**, у відмінність від мертвої матерії. Досить згадати тут модерну фізику так званих квантів, що відкидає абсолютний детермінізм, а дотримується теорії ймовірності, за якою одна причина може мати кілька наслідків, а не один, як думали раніше. Для відсталих матеріялістів, що ще живуть віджилими уявленнями минулого, живий організм — це звичайна собі машина, що кориться законам всесвітньої механіки. Але вони забувають, — казав Бергсон — що машину ми можемо розібрати на часті і знову її скласти, і машина працюватиме далі, як працювала. А живий організм, що складається з різних змеханізованих частин, має в собі ще життя, що виявляється в творчості і що, покинувши організм, залишає його раз на все непридатним до будьякої діяльності. На життя особи не можна дивитися, як на зміну різних станів, що приходять один на зміну другого, як причина і наслідок. Життя неподільне. Якщо ж ми й виділяємо з нього якийсь один момент, якимсь одне переживання, ми робимо тільки ментальну абстракцію, якої в дійсності не існує. В своїй діяльності живий організм кориться не стільки механістичному закону причиновості, як творчому чи життєвому поривові. Але сучасних філософів не задовольняє навіть і життєвий порив Бергсона. Так, Радль зазначає: — «Навіть і Бергсон підпав під вплив еволюціонізму. Його життєвий порив, як би на його не дивитися, це все ще тільки сила природи, він занадто німий, занадто біологічний; філософія Бергсона ще переповнена дискусіями про всякі зміни, переходи з одного стану в другий; занадто мало місця у нього відведено історії, особливо історії літератури, науки, політики». Радль особливо підкреслює значення для філософів студій історії, де «сучасність і минуле зв'язані не еволюцією, але свобідним чином людини, що вибирає в минулому саме ті ідеї, які йому більш підходять, і на них будує свою дійсність».

Другий учень Бергсона, Жак Шевальє так само стверджує, йдучи в цьому за славним істориком Фюстель Кулянжем, що історичні події мають причини, але не мають законів, бо коряться тільки творчості свобідної волі. Він особливо підкреслює оригінальний неповторний непередбачливий характер кожної події: «Наші науки, — каже він, — можуть говорити тільки про можливість тих чи інших подій, але не можуть передбачати **вибору**, що й буде самою подією». На його думку, наука досі звертала замало уваги на роллю **випадку**.

Зрештою вже Шопенгауер твердив, що «випадок відіграє в кожній людській справі таку величезну роллю, що коли ми намагаємося ціною величезних жертв, запобігти якійсь небезпеці, що нам загрожує здалеку, небезпека ця, дуже часто, через новий непередбачений

збіг подій, сама по собі зникає... Тому, запобігаючи майбутньому, не повинні ми забігати занадто наперед, але й рахувати і на випадок і сміливо зустрічати кожну нову небезпеку...» (Афоризми суллі сад-жецца», 1923., с. 210).

Але що ж це таке випадок?

Італійський філософ Адріян Тільгер, якого смерть минулого року оплакувала вся інтелектуальна Італія, в своїй останній книжці про «Критичний казуалізм», *) пише:

«Якась черепиця упала з даху: цей наслідок має свої причини. (Вітер, що зірвав черепицю з місця і жбурнув в порожнечу; а те, що зірвалась саме ця черепиця, а не якась інша, походить від того, що саме вона була слабше зв'язана з своїми товаришками; а що була слабше зв'язана, це залежить від того, що якийсь робітник, ходячи по даху, підірвав її і потім не подбав, щоб приладити її як слід). В цей саме момент якийсь урядовець іде хідником, — і це теж має свої причини. (Урядовець щодня ходить в цю годину на службу, а якщо ходить на службу, то це залежить від таких і таких обставин його життя і т. д.). Але що черепиця падає саме тоді, як проходить урядовець саме в тому місці, де вона падає, і що вона таким чином забиває урядовця, це мені видається **випадком**, бо в ланцюгу причин, що приводять до падіння черепиці і в ланцюгу причин, що приводять до проходження в той момент урядовця, нема ніякої необхідності, що наказувала б зустріч цих двох ланцюгів саме в цьому пункті простору і часу. Подія «падіння черепиці на голову урядовця» представляється отже як випадок, що неможливо зв'язати його з ніодним з двох вищезгаданих причинових ланцюгів... Досить отже пригадатися над тим, що нам ніколи не вдасться і не може вдатися звести до **одного** ланцюга причин різноманітність проявів всесвіту, і що **кожна** подія з'являється перед нами (і мусить так з'являтися) як точка зхрищення численних, невизначальних причинових ланцюгів, які розум ніколи не зможе зв'язати в єдність єдиного ланцюга, щоб зрозуміти, що в **кожному** нашому знанні причин все мусить бути елемент випадковості...» (ст. 95—96).

Отже — що таке випадок?

Випадок — це ота творчість живого життя, що не хоче і не може включатися в сухі формули залізних неминучих законів. Випадок — це заперечення фаталізму, бо хто вірить в випадок, не може бути фаталістом. Фатальне, цебто неминуче, наперед визначене, не може підлягати жадному випадкові, бо воно, неважачи на всі випадки, неважачи на будьякі обставини мусить таки відбутися, бо так йому «на роду написано». Фаталізм — це неминучість, невідкличність, це пасивне чекання того, що має статися, це інерція і параліза всіх творчих сил, що не мають рації змагатися без надії на будьякий успіх. Випадок — це творчість, це поезія, це несподіване, непередбачене, нове, що зацікавлює і спонукає, це — іспит, в якому людина виявляє себе і свої здатності, це гра, в якій людина може дуже легко залишити власне життя, але й може піднятися до несподіваних верхів.

*) A. Tilgher „Le Casualismo critico“ Roma 1942.

Не дурно Макіявелі писав, говорячи про Мойсея, Кіра, Ромула та Тедея:

— «Студіюючи їх життя і вчинки, переконуєшся, що Фортуна не дала їм нічого, окрім випадку, який в свою чергу дав їм можливість заповнити його тією формою, яка їм більш подобалася; без цього випадку, всі високі прикмети їх духу марно вигасли б, але з другого боку, без цих високих прикмет духу, і випадок прийшов би марно». («Князь», VI).

Муссоліні, коментуючи ці слова, зазначає із свого боку, що думку Макіявелі можна застосовувати не тільки до людей, але й до народів: без світової війни високі прикмети італійського народу вигасли б, але без цих високих прикмет нагода великої війни прийшла б на марно.

Польща, внаслідок великої війни, мала теж незвичайно-рідкий випадок, — увесь світ був повний симпатії до неї, кожне її слово приймалося на увагу, кожне бажання виконувалося. Але, замість скоритися з цієї рідкої неповторної ситуації, замість поглибити й поширити ці загальні симпатії мудрою політикою, Польща впродовж неповних двох десятків років не тільки розгубила всі ці симпатії, але й витворила навкруги себе таку атмосферу ненависти, яка неминуче, «фатально» мала привести до тих наслідків, до яких привела.

З упадком Польщі та близьким знищенням більшевизму, що означає й визволення від Москви перед Україною з'являється також неповторний випадок. Молю Бога, щоб ми всі виявили себе здатними використати випадок і не дозволили, щоб він пішов намарно!

С. НИКОЛИЩИН

Наше літературне життя за революції 1917—1921

(Закінчення) *)

Буйний розвиток преси та видавництва за роки 1917—1920, викликав і велике число працівників пера — письменників і поетів. Та ще не встигли всі вони видати ані свої перші книжки, як прийшов розгром України й українських видавництв. Аж десь в 1923. році зачалось нове відродження. Роки ж 1920. та 1921. були найстрашнішими роками культурної руйни.

По розгромі визвольних змагань й заведенні монополії книгарської справи в советах ціла українська творчість опинилась під цензурним обухом і моральним натиском єдиної ворожої ідеології. В цю добу також мало хто з порядних людей мав охоту щось писати, бо видавання його творів ворогом зовнішньо виглядало як співробітництво з ним. Але нічого не робити також не було можна. Ворог, у ту добу, добирався підтримки себе живими силами країни і нищорив за кожним українським талантом, вимагаючи від нього співпраці.

*) Див. „Пробови“ ч. 1 і 3/42.

Подрібний перегляд змісту (тематика, ідеологічність і т. д.) книжок буде творити предмет іншої нашої праці. Нині ми тільки спинимось на самій загальній їх характеристиці, особливо у стилевім відношенні.

Панівною стилевою течією цілого цього періоду був символізм. Його суперником і переможцем можна вважати футуризм. І як гальма проти занадто деструктивних вчинків та містицизму цих двох шкіл працює неокляцизм. Як певного роду літературний саботаж, стиль, що закриває власне «я» творця, відживає за советщини імпресіонізм. Нашої найбільшої уваги на цім етапі розвитку української літератури заслуговують отже символізм та футуризм.

Розрізняємо аж три відтінки українського символізму: пресимволізм, символізм та червоний символізм.

Пресимволістами зве один наш дослідник письменників старшої генерації, письменників модернізму. В більшості вже й їх творчість була заражена символізмом, тільки що вони ще не були звикли на делікатність символізму, тому їхній символізм скидається на алегоризм (символізм: алегорія = симфонія: солоспів). Символізм письменникам нашої модерни був, одначе, добре відомий, бо на Заході він, за їхньої творчости, був саме у впливі. Справжній український символізм, супроти європейського, був досить запізнений. Бо в Західній Європі символізм, як мистецький напрям в протест проти натуралізму та матеріалізму, повстав ще в кінці ХІХ. ст. Батьківщиною його була Франція (Бодлер, Рембо, Верлен, Малларме), де й було знайдене його ім'я (Moreas). Із Франції символізм розійшовся по всьому світі. В Україні повстав раніше ніж у Росії, але не мав тут зразу таких визначних представників, як там. В Росії символізм був протестом проти російського «бита» зі сторони тієї ученої інтелігенції, яку захопив капіталізм і якій не імпонувало народництво (Белій). В Україні символізм був протестом проти побутовщини.

Тому наші пресимволісти (поети модерни — М. Вороний, Гр. Чупринка, О. Олесь, М. Філянський та поети Молодої Музи — Б. Лепкий, Ст. Чарнецький, П. Карманський, В. Пачовський і Михайло Яцьків) мають головним чином заслугу у зміні тематики українського письменства.

Взагалі ж символізм, як романтичний напрям, виріс усюди на запереченні життя, на бажанні висловити або позасвідоме (далі жив у сюрреалізмі) або мимогромадське. Тому символізм проповідував гасло мистецтва для мистецтва та аристократизм мистця. Був проти політики, проти народництва й соціалізму в мистецтві.

Символізм приніс поезії вільний вірш та музичність віршу. Взагалі символісти усюди спричинилися до удоконалення віршу та поетичної мови. Ці придбання віршу засвоїла собі українська поезія ще зусиллями пресимволістів. Їх вірші, прикметні короткими рядками та багатьма римами, дзвенять, легко читаються та затамлюються.

Делікатність символізму, перехід від фарб до відтінків, зачав у нас уже Михайло Жук, але майстрами півтонів, делікатних натяків та т. зв. віршів-хамелеонів стали аж символісти типу Тичини, Загула тощо.

Хто належав у нас до символістів? С. Бфремов називав тільки три імена. Ю. Меженко-Іванов більше: П. Тичину, О. Слісаренка, Я. Мамонтова та В. Ярошенка. Др. Є. Ю. Пеленський вимисляв їх ще більше: П. Тичина, Д. Загул, Я. Савченко, О. Слісаренко, М. Терещенко, Є. Плужник, Т. Осьмачка, Д. Фальківський та Р. Купчинський. Мусимо погодитись з Є. Ю. Пеленським, з тим, що дехто з цих письменників зачав трохи пізніше, ніж в ту добу, що ми її розглядаємо. За те ще мусимо додати, що ані неоклясики (особливо М. Рильський) не вільні від впливів символізму.

Червоний символізм намагався аполітизувати індивідуалістів — поетів, жерців чистого мистецтва, і зкорумпувати їх советофільством.

Найкращими книжками українського символізму в і будуть П. Тичинині «Соняшні клярнети», Дм. Загулові «На грані», О. Олесеві «По дорозі в казку», М. Жукова «Легенда» та речі О. Слісаренка, В. Ярошенка та Я. Савченка.

Символізм кінчився в Україні з кінцем революції, з кінцем озброєної боротьби за українську державність. Був це стиль тодішньої нашої інтелігенції, замріяної й відірваної від життя, загнаної до келій перед тим царизмом, а потім — темною товпою.

Заперсь у білу вежу нудний символіст
І завіщує вікна, і затулює вуха,
І не знає вже сам — чоловік він чи іном.
А на вулиці шуми... Здивовано слуха
І розмірено стука Святий Метроном.

Символісти відійшли з Києва разом з Директорією. М. Семенко написав їм свій знаменитий вірш — «Навздогін»:

Сьогодні вони втікли як вівці,
Залишили друкарню —
Сьогодні місто без символістів,
Символісти втікли безкарно.
Пообідали в клубі —
Поспішали до 6-ти годин.
І тряслися нижні губи,
І губив з губ папіросу не один.
Безнадійно шепотів Семенко: — Саботаж!
Але вони були розгублені,
І сміялись ті, що zostавались,
І зникли нарешті — обскублені.

Футуристи сміялись, як відомо, не довго. Але покищо настала їх доба. Футуристи, як і модерністи, зачали з протесту проти застарілости в українській поезії.

Пане Вороний! Коли ви перестанете
Вже ходити у вибиваних штаних?

Як символізм відбував свідому тугу мистця висловити невислов-

не, так футуризм став репрезентантом тих рис людської душі, що вічно женуться за новим. Футуризм наставляв на за всяку ціну нове, супроти солідного, знаного.

Я хочу кожен день
все слів нових
Нових, нових пісень
ідей нових.

(М. Семенко).

Символізм зреформував наш вірш, але, природньо, не міг розминутись зовсім з тематикою нашого відродження. Лірика нашої поезії була найбільше забарвлена невеселими національними та громадськими мотивами, а не еротикою чи міськими перверзіями. Кільком представникам доростаючої української золоті молоді здавались такі вірші нудними, тяжкими, незрозумілими.

Яка іронія — мій шлях збігся
З шляхом якогось відродження.

Супроти важного, солідного, футуристи висунули свої кроки молодих ніг. Цими ногами вони стоптали також і символістичний вільний вірш. Футуристи довели вірш до абсурду.

Але має правду Б. І. Антонич, коли каже, що не оці виграшки, а щось важніше лишив по собі футуризм. «Одним із перших гасел», — його, — «було — мистецтво на вулицю! Цей зскравий визов протиставляли (вони символістичному — С. Н.) нежиттєвому: мистецтво для мистецтва... Славні три слова, що їх виписав на своєму прапорі футуризм (в слав'янських краях можна би їх назвати три М), а саме: місто, маса, машина, були висловом крайнього змагання до актуальності...»

Українські футуристи зародилися ще перед революцією (1914—16) — (маніфест Марінетті вийшов 1909), але проявилися найбільше в часи панування Пролеткульту, в якому футуристи мали найбільший вплив. Український футуризм, на розділ від італійського — націоналістичного, був — комуністичний. М. Семенко в цю добу (1916—1922) був членом КП(б)У. Але вже 1920. р. мусів признатись:

Я ні над чим не задумуюсь
І повторюю чужі слова
І кажу що це мої
Що це з душі.

Таким чином українські футуристи, перші з тих, що пішли на службу советизму, отямилась і були, власне, якимсь непорозумінням. Найперше була це група, що за всяку ціну хотіла бути монополю-революційною. Але не знати добре з яких мотивів. Чи щоб цю монополію вдержати і не допустити до утворення чогось подібного з елементів в українським розумінні малонадійних — як пізніше це все ж таки сталося у виді ВУСППу, — чи зі справжнього опортунізму. Принаймні у

чинності українських футуристів були моменти такого підлабузництва до властей придержаних, що виліковувати їх з того стану було часом треба небуденними способами. Знання, наприклад, факт співробітництва Едварда Стріхи (Кость Буревій?) у футуристичній «Новій Генералії», коли то цей псевдонім одверто висміював орган, що містив його писання. Бовтаючись, як щось в ополонці, поміж свідомим українством та большевизмом, футуристи загинули пізніше невиразною смертю, розтворившись найперше у ВУСІІІ а потім — в небутті: Футуристів зїла свідомість, що вони були новаторами в мистецтві попередньої доби, а це вони ототожнювали з революційністю, а революційність — з советизмом.

Футуристи, однак, мали великий вплив суто мистецький. Імітаційністю, що до футуризму була аксіомою європейського мистецтва, удалося їм сильно зколихнути. «Творець — наподобляй природу!» — грецьке гасло, що на ньому базувалася ціла дофутуристична мистецька естетика, уступило місце мало не орієнтальній фантазії вулиці, що грецького гасла ніколи не знала. Од часу появи футуризму мистецькі творці перестали додержуватись природних пропорцій в образах, взагалі того, що розуміємо під принципом імітації, принципом реалізму. Одже не дивно, що советська естетика, що чим далі, тим дужче наголошувала саме цей принцип, мусіла над футуризмом перейти до порядку денного. Та вплив футуризму лишився і в наступнім советським соціалістичнім реалізмі. Футуризм призвичаїв публіку і мистців довільно жонґлювати дійсністю в мистецтві, не оглядатись на комфортність мистецького твору з дійсністю, звільнив мистця від контролю образу моделю і підпорядкував його у великій мірі іншим критеріям, передовсім політичним.

Футуризм безперечно революційний і анархічний у своїй суті. Коли ж він не опанував цілком українським мистецьким життям, то це тільки свідчить, що українство у мистецьких верхах імунне од анархізму.

На українському ґрунті футуризм мав ще інше значіння. Пропаґандою деструкції усіх форм мистецтва він сильно пошкодив монументальність, сюжетність та взагалі конструктивність мистецьких витворів цієї доби. Футуристи, однак, пародіюванням Тичини тощо, не допустили до епіґонства малих письменників. Футуризм одже сприяв розвиткові самостійних індивідуальностей в літературі.

Проти дивацького вільного віршу футуристів озброїлись неоклясики. Були це власне імпресіоністи у погляді на світ, романтики по темпераменту, що в поезії не пішли далі реформ символістів. Проти футуристичного погрому мистецтва взагалі, проти червоно-символістичного поділу мистецтва на буржуазне й пролетарське, не ділили вони мистецтва класово й не йшли походом на ніщо, крім анархії. В них зберегло собі українське письменство здоровий первень, з якого потім почала розвиватись не тільки потойбічна, але й емігрантська поезія.

Імпресіонізмом просякнута вся творчість цієї доби, горячкова й ворожа до традицій. Та помітним явищем, аж політичним фактором став ця течія аж пізніше з розвитком прози. По М. Коцюбинському, майстрами імпресіоністичного малюнку стали у нас Г. Косинка та М. Хвильовий.

Нова, дуже цікава книга про боротьбу українського народу за волю і державність в рр. 1917—1921.

I. Мазепа:

**«УКРАЇНА В ОГНІ Й БУРІ
РЕВОЛЮЦІЇ»**

вийшла з друку накладом В-ва «Проблем». Багато нових невідомих фактів.

Книга має 210 стор., вел. 8°

Ціна 4 RM.

Замовляйте в видавництві
«Проблем», Praha XIV-65, p. schr. 3.

ЖИГМОНТ ПРОЦИШИН

Втеча з міста

„Модерна людина не спостерігає, що її доба не тільки довершила розвиток атому але і розпорошила ті духові сили, що були нам доконче потрібні, щоби жити життям справжньої, цілої людини. Модерна доба з її розумовими аналізами, шуканнями й експериментуванням ограблює велич життя з її священних шат!“

Так писав у передмові до одного з найкращих своїх творів „Справжні багатства“ Жан Жійоно, в якому поважна частина літературної критики добачує сьогодні найзмітлішого й найбільш оригінального представника сучасної французької літератури. Коли Жан Жійоно дебютував у 1929. році із творами „Погорина“ і „Одяг із Бомюнь“, на ошіді французької літератури позначувалась вже реакція проти аналітичного роману. Від тієї пори він видав майже що року на книгарський ринок твори, до яких він шукав натхнення і тематики серед горбів і долин Маноски: „Молодняк“, „Народили Одисей“, „Велика отара“, „Блакитний Іван“, „Самота і милосердя“, „Спів світу“, „Хай радість моя залишиться“, „Справжні багатства“ (1936), „Бой в горах“, „Тигар исба“, і продовження „Справжніх багатств“ — „Побіда життя“ (1942). Ліричні але повні сили описи життя на лоні природи, звеличування елементарних порухів людської душі, жага стихії, небуденно інтензивне сприймання природи і людини і в царі з тим незвичайно міцний, оп'янюючий стиль заповнятиме йому повільне підіймання на літературний Парнас, що довго був йому неприхильний.

Літературне обличчя Жійоно таксамо як і творчість іншого корифея сучасной французькай літаратуры, Рамюва (С. F. Ramuz) жанрова спорідненаго із Жійоно заслуговаюць на тэ, штобы з ними шырше пазнаёмілі украінскаго чытача. Цэ завданніа залішаемо собі до нашой найбліжшай статті, абмежуючыся тут до начерквання тых засаднічых ідей Жійоно, для якіх нагодоўок цёй статті можа служыці загальным моттам.

Прыбліжыце і кузня модерной эпохі, цэ місто. Місто в заборолом цёго, што ми звеклі зваці цывілізацёю, вокрема, коли мова про цывілізацёю білоў расы. Місто із своїми мурама, своёю псыхозою, своїми інтэлектуальнымі агривальняма творыць модерну людыну і дае ёй в рукаі в сесылу творыці новы ідей, новы машыны, новыі промышл, новы мільёны, новы засобы панування, нову вёйну і новыі мвр.

Проты цёў в сесылі міста, проты його панування над живою людыною бунтуецься Жійоно. Його першыі і голывныі закід аверненныі на адресу міста, цэ закід, што воно відчужуе людыну від прыроды:

„Іхні (міцухів) стопаі агубылі доторк матеры-землі“. Камыныі тротуар творыць мертву граныцёу мьк нымі і землею. Вони відчуваюць під своїмаі грубымаі підошвамаі тількы бэадушныі камынь, якіі не говорыць ім нічога.

Місто глушыць і замавуе прыродну місію і духоўныі змыст праці:

„Праця переставэ тут быці мірою людына, мірою його радосты, мірою серця. Праця втратыла тут свою красу і сьвіі позыток. Вона стала ненасытною потворою!..“

Справжні вартосты людыны місто авело до фальшывога знаменнака — гроша:

„Передумовына твоего шастыа, цэ зныщэння ауспыльносты, побудованой на грошах. Право власносты цэ адно в благородных і незапереченых прав людына, але в умоваю, што тэ, што ми бажаемо маты, вартуе цёго. Тэ, што тобі пропонуяць, вегідше тебе!..“

Місто поневолюе людыну:

„Хто в модерной ауспыльносты мае стількы свободы, штобы пізнаты сьвіт? Ісвують люды, які не звають, што цэ в дэрево, лысок, трава, весныяныі вітер, чвал коня, крок вола, схід сонця. Могутні чудеса зрастаюць доккола ных, та вони іх не бачаць, вони відчуженыі від сьвіту, што серед нього вони повинны жыці!..“

Місто цэ тыраныа машыны:

І Жійоно малюе картыну-візію: армія селян, што аворуе плугом усі сліды „варварскых палат“ над Секваною.

Протэ Жійоно не револуцёнер і його візія про загладу Парыжа таксамо далёка від візіі Бруна Ясэвскаго у повасты „Палю Парыж“, як і самыі Жійоно в далёкыі своёю духоўною структурою від згаданого автара-комуныста. (Самыі Жійоно неслушно був запідозренныі у комунызмі в початках своёй творчосты). Коли і трапьяюцься револуцёйныі ноты у творах Жійоно то вони в радше літаратурною точкою над натхненным „і“. І тому, закі авдійснётся його мрыа про волоты нывы на місцях, дэ рослы колясь муры міст (ын сьвідомыі цёго, што та мрыа не авдійснётся ніколы) ын кыдае гасло покыдаты місто і йці там, дэ людына мьк землею і небом не „рэвонуе“ а слухае непысаных законів прыроды і творыць тэ, што в справды творче.

Перед міцухом, што вагаецься, ын малюе в цёлою сылою своёго небуденного таланау сьвіт незапысурых ауспыльством міста хлёбороба і ремёсныка, прывабутыі сьвіт, „сьвіт прыродной цывілізацёй арганічных соків і кровы“. Провішы чытача крызь ті соткы сторынок своіх романыі, у якіх змалюванныі цёй сьвіт, Жійоно підбывае підсумкы своёго авхоплэння:

„Вы бачылі, як жыціа у цёму справжньому сьвіті дае просту мудрыць, солодшу від смаку овоча або джэреяной вола. Усе тэ, што від доных літ терпыло у нас голод і сырагу, могло тепер до схочу істы і пыці. Пэвно, што цэ не в ще розывакою усіх людскых проблем, але нашы ногаі найшылі вже цёквыі грунты і наше авдорува — правдыныі корм. Мы можаемо тепер підыматься выще і йці далі...“

„Жыціа авбгало мене так глыбоко в свое лоно, дэ нема ні смерты, ні мылосерця, што часом, подібныі до богів, я відчував, як у мойому волоссі і в моіх очах шорохтыць крыльмаі птахы, як мой рамена стаюць важкы від гыль, як моя грудь стае повна ків, коней і бкыів, як на моіх стопах аврастаюць корені, як чудесныі страх первыноў людыны нашорошуе мене мов сонячныі вітер...“

Першыі овоч тей втечі в міста, цэ свобода, свобода, што доаволяе нам віднайты справжні джэрела радосты.

Другыі овоч тей втечі в міста, цэ радёсть. „Радёсть прыродных жестів“.

Але ж ця свобода і ця радість не в запереченнях організаційних спроб людини, бо людина по своїй природі є суспільна:

„Наша радість не дасться вдержати. Вона дава нам цілою глибиною родючого життя. Той, хто має її а не ділиться нею, тратить її в тій же хвилині, коли він хоче замкнути її під ключем, мов мішок борошна або самоцвітній перст“.

„Моя радість остане тільки тоді, коли вона буде радістю всіх. Я не бажаю собі йти крізь боротьбу а рожею в руці!..“

„Ми є частинами космосу, якому не має меж!..“

По своїй суті ця свобода і ця радість є апотеозною аусалля і боротьби:

Це справа глибини і сили серця. Але так, як у всіх речах, йде і тут головню про те, щоби збагнути, пізнати і вивчити те, що ми любимо. Ті, що беруться тепер до землі, не любитимуть її (якщо взагалі вони її люблять) скоріше ніж по двадцяти роках упертих змагань а нею!..“

„Радість хлібороба, що творить багацтва а нічого, це радість аусалля, радість, що сповняє груди бігця, який вишрає кінець стола в пісок біжні, торкає землі пучками пальців, подає вперед рамя у одній незмиримій частині хвилини, виймає а рамен голову, глядить на мету. Рівновага. Ще мент і він вистрибом помчить вперед!..“

Втеча а міста, поворот до первісних радощів, а людини, до праці що є окремим світом, у якому панує не логіка гроша не скривлена логіка природи, не гарячковий ритм заліа і бетону, але спокійний і маєстатичний плив пір року, сонця, зір і земних соків, у якому панує не велемудра людина, що хоче а всяку ціну командувати природою, але людина — атом природи, людина, що вертається до лова природи мов дитина до лона матері, щоб наново набирати сил і росту, але тим разом „мов стрункий дуб!“ Поворот до світосприймання нескривленого пересадним інтелектуалізмом. Оце ідеї проповідувані невтомно у всіх творах Жійона.

Цей новий голос не був зовсім самітний у літературній Франції впоміж двох вояв. Згаданий нами вище Рамюз теж малює у низці романів і есеїв завзятий і життєрадісний змаг людини а природою, людини у сіржку, людини а пастирським костюмом, не амеханізованої ще містом людини — ремісника, що борючись а життям і природою не слухається чужих для них законів, але залишається вірний їхньому голосові. „Проти традицій, які розеднують, Рамюз бере сторону „елементарних сил, які зближують. І так він вибрав героєм селянина тому, що цей не підлягає тим соціальним повinnostям і тому „прямусові, які причаляють мідуха“ — пише про нього Рене Лядю у своїй „Історії сучасної французької літератури“.

Пригадаймо тут посвояченість ідей між Жійоном і Рамюзом та покійним у 1930. р. англійським письменником Лоренсом. Лоренс теж хотів вилічити хвору мідуху поворотом до примату інстинкту над розумом, поворотом до містички простої людини, яка не лукавить а природою. Ціла творчість Лоренса це теж палка критика сучасної йому доби, скривленої міською культурою. Він закидає її симулювання і гіпокріаю, заступлення емотивности сентиментальністю, справжніх почувань „інтелектуалізованими почуваннями, зведення людини до абстракту людини. Герої Лоренса це або жертви або поборники „тиранії інтелекту“. На думку Лоренса міська культура довела до цього, що чоловік тричі зірвав свій пакт єдності: у своїх взаєминах із людьми, у своїх взаєминах із жілкою, у своєму відношенні до Творителя. На думку Лоренса найціннішай елемент життя, це діонізієське захоплення світом (wonder), вище й сильніше від жаги панування й від любови. (Лоренс: „Фантазія несвідомого“, „Нарис автобіографії“, „Оборона леді Чатерлей“). Транспозицію жілонівської ідеї втечі а міста (втеча від штучних родинних і класових традицій, втеча від штивних, стверднелих понять поваги, чести й амбіції які вимагають жертви а інстинкту серця й порввів душі, втеча від накинених форм, що душать спонтанну, живу істоту) стрічаємо у таких романах Лоренса, як „Пропаша дівчина“, „Леді Чатерлей“ й ін.

Зазначім, що ідейний зміст творчості Жійоно і згаданих нами при тій нагоді Рамюза й покійного Лоренса відбігли далеко від сльоазливого сентименталізму Жан-Жак-Руссо, естетичного захоплення природою а доби романтизму або ідилічної хлопманії мвиулих політь. Герої згаданих письменників це у великій мірі літературні передвісники нової людини, що вилошовється із сучасної бурі соціальних і політичних перемін. Творчість згаданих письменників це поважний вклад у нову синтезу духових вартостей, яких ми є свідками сьогодні на Заході Європи і не тільки на заході Європи.

Єдина слаба сторінка а ідейному багажі згаданих письменників це те, що вони проповідують тільки втечу а модерного міста, яке є для них синонімом лицемірства й облуди, штучного витворювання сил, які дегенерують і розеднують творчу індивідуальність людини, фізичного і духового внищування людини. З одного боку нега-

ція, а другого — апотеоза, замість спроби синтезу людини, села і природи в людсько-міста, якої існування є фатальне і яка має теж свої незнищенні вартості. Серед низки молодших епігонів згаданих письменників ми помічаємо той самий брак синтезу.

В таких умовних „утеча з міста“ залишиться радше люксом нечисленних вибранців.*)

Гент, у липні 1942.

Літературні й україністичні матеріали по газетах.

V.

Занотуємо додатково ряд шевченківських статтів, уміщених на сторінках харківського щоденника „Нова Україна“, що 8. березня ц. р. вмістив статтю Ю. Блохи на „Співець народнього єднання“ та цікаві відомости про урядові репресії проти спроб улаштування шевченківських свят ще перед першою світовою війною п. н. „Шевченківські свята на Слобожанщині (За матеріалами Харківського Історичного Архіву)“. Наступне подвійне число цього часопису з 9—10. березня містить вступну статтю, присвячену Шевченкові, — Юрія Шевельова, статтю проф. Олексія Парадиського „Великий поет великого народу“, Василя Дубрівського „Поет-громадянин“, „Шевченко і Німеччина“, І. Ткаченка „Шевченко про освіту“, М. Рибальченка „Українська музика в Болгарії“ — про впливи творчості Кобчаря на болгарську поезію, проф. Б. Порай-Кошиця про Шевченка як мистця і нарешті статтю про шевченківські демонстрації 25. лютого 1914. в Харкові — за матеріалами харк. істор. архіву п. н. „Як шанували поета“.

Білоцерківський „Дзвін“ 10. 3. ц. р., присвячений річниці Шевченка, містить вступну статтю М. Лятовиски „Борець за волю“, анонімовий вірш „На могилі Шевченка“, довшу та змістовну статтю І. Чуприна „Шевченко і Україна“, Давида Київського „Т. Г. Шевченко про жидів“ та нотатку В. Волжського „В музей-заповіднику Шевченка“.

„Вінницькі Вісті“, 8. 3. умістили вступну статтю Гр. Вовка „Україна виконає заповіт Шевченка“, коротшу статтю Марії К. „Діти в творчості Шевченка“, уривок з промови Миколи Міхновського 26. лютого 1900. виголошеної в Харкові, де говориться про безпосереднє нав'язання традиції від Шевченка, статтю М. Бмця „Твори Шевченка німецькою мовою“, два вірші Валеріяна Тарноградського, присвячені Шевченкові, а також вірш В. Діброви „Тарасові“, де м. ін. читаємо:

В заслани одцїло повноліття,
Ти ж донині живеш — не зів'яв,
Бо хотів ти, щоб наші столїття
Не хилилась, як верби на став.

Ти живий, бо не дав своїй музі
Покоритись в ярмі, у багні;
Із народом жила вона в тузі,
Щоб роаквітнути з ним на весні.

„Дніпропетровська Газета“, 10. 3. уміщує статтю д-ра Пауля Публіга про значіння творчості Шевченка, В. Герасимової „Шевченко основоположник української літератури“, доцента Я. Потьомкіна „Шевченко як художник“, проф. І. Зеленського „Шевченко і музика“. Крім того у трьох попередніх числах цього часопису на початку березня містилася дуже докладна життєписна канва Шевченка, складена проф. І. Зеленським, з хронологічними датами головніших фактів та подій в житті Шевченка.

„Костопільські Вісті“, 8. 3. дають вступну В. Ю. „Безсмерття поета“, віршовану присвяту Герася Соколенка „Шевченкові“ а також вірш М. Болкуна „Т. Шевченку (Реквієм)“, в наступнім числі цієї газети з 15. 3. знаходимо досить цікаву нотатку „Шевченко на Волні“.

„Ковельські Вісті“, в 11. 3. містять велику й блискучу статтю Павла Вернигора „Прометей України“ та довгий присвятний вірш Ф. Сахарського, де м. ін. такими образами змальовується невмирущість Шевченкової пісні:

*) Пантеїзм і діонісійське обожання матерії, нахил до універсалізму й пацифізму, які характеризують в більшій або меншій мірі згаданих авторів і які є мало суголосні в новою добою, вимагали би може окремого обговорення, але адляться нам, що вони є радше функцією настроїв, ніж справжніми ідеями наведених тут письменників і їхньої школи.

Ти умер — дух живе у вітій тиші скель,
на полях, де волошки і маки,
і під стріхою хат, і під дахом посель,
і у серці убогим бурлаки,

і в дівочіх піснях, і у шумі тополь,
і в лілеї — закоханим квіті,
в сопілках чабана, що без щастя і долі
журво тугу виводить у літі.

„Бюлетень Конститутиноградської Округової та Міської Управи“ з 11. 3. містить велику й змістовну статтю Василя Чайковського „Т. Г. Шевченко як геній українського народу“, 18. 3. цей часопис містить статтю В. Ч. „Шевченко і рідна мова“, а 24. 3. в часопису уміщений докладний і річевий звіт П. К. про святкування пам'яті Кобзаря в Конграді дня 11. 3.

„Бережанські Вісті“, з 8. 3. ц. р. містять статтю М. К. ц. н. „Большевицьке шевченкознавство“.

„Маріупольська Гавета“ 10. 3. містить вступну статтю п. н. „Шевченко наш національний поет“, статтю М. А. „Національні почуття Шевченка“, Н. Д. „Шевченко як художник“ й Е. Г. „Шевченко і музика“.

„Нова Доба“ (Бердичів) від 7. 3. містить довшу річеву статтю О. Петрича „Чого не скавали про Шевченка жидо-большевики“, коротшу, але змістовну статтю В. К. „Шевченко і європейська культура“, ряд віршів Смагля, Вол. Гордого й ін. — присвячених великому поетові України.

„Сокальське Слово“ від 8. 3. містить дуже яскравий репортаж „Вражіння в подорожі на могилу Шевченка в 1940. р.“ (не підписаний), статтю мгр. В. Барагура „Значіння Шевченка“, М. Семчишина „Останні хвилини й похорон Шевченка“.

„Український Голос“ (Луцьк) в шевченківським числі обмежується вступною статтю Ф. Д. „Шевченко і ми“ та В. П. „Національно-громадський світогляд Шевченка“.

„Українські Вісті“ (Ялта) від 11. 3. містять статтю Лововенка „Шевченко і кріпацтво“ й фейлетон Мартиненка „Гнів і сум — основні настрої музи Шевченка“, 14. 3. — статтю Кравченка „Великий поет“, 18. березня — Полтавця „Шевченко і церква“.

„Наші Вісті“ (Любомль на Волині) від 8. 3. містять довгий перегляд Гр. Олішкевича „Шевченківський культ“ та статтю Л. Павасенка „Шевченко як вождь“.

На сторінках „Нової України“ систематично появлялися статті, присвячені видатним діячам української культури, вміщені в нагоду певних річвиць. Так напр., статті Н. Воляця „Двіпрова Чайка (Людмила Василівська)“ НУ, 13. березня та його ж „Махайло Старицький“, 17. квітня; стаття Віктора Царинника „Іван Богун“, 27. лютого, „Іван Мавепа“, 20. березня та „Гетьман Петро Сагайдачний“, 22. квітня; стаття Доц. Одрини „Адріян Кащенко“ — до 20-их роковин смерті українського Купера — 29. березня; проф. Костенка про відомого композитора Кирила Стеценка, 29. квітня; проф. О. Парадиського про О. Кобилянську, 26. квітня, та про Івана Манджуру, 3. травня; Ю. Блохива про М. Лисенка, 22. березня, та про М. Кропивницького, 30. квітня; доц. Одрини докладно згадує життя й діяльність історика Лівобережжя Ол. Лаваревського, 14. квітня. Крім того доц. Євген Одрини досить систематично подає за матеріалами Харківського Історичного Архіву цікаві дані в історії Слобожанщини — про перші місяці революції на Лівобережжі в 1917. році — п. н. „Харків у дні повалення царату“ — 31. березня, та „Правда за 1918. рік. У боях за Харків“. До цієї ж серії історичних довідок належить і стаття „Жиди та боротьба за волю України“ — 11. квітня. У великоднім числі — 9. квітня — М. Щербаківська згадує старі великодні українські звичаї та обряди. Сандро Саджа дає цікавий репортаж про село Огульці Валківського району, яке стільки заввало лиха за останні десятиліття, п. н. „З сільських настроїв“ — 27. березня. Зустрічаємо на сторінках цієї газети з дня 29. березня вірші давнього селянського поета В. Алешка „Розквітнеш, слово“.

Цікаві спогади Анатолія Гака про Миколу Міхновського в 1917—18. рр. були вміщені в „Новій Україні“ 24. й 29. травня ц. р. Історичний характер має також стаття Ол. Парадиського „Великдень у старому Харкові“, 8. квітня. Цілком гостру актуальність має стаття Ю. Бойка „Іван Франко у боротьбі з марксизмом“, в травневих числах газети, як рівнож і стаття цього ж автора „Українська література в боротьбі з большевизмом“, 14. червня, перший нарис, присвячений Володимирові Самійленкові й його протибольшевицькій поемі „Гей“. Цікаво поданий матеріал в українській поезії

XIX століття у статті проф. Ол. Парадиського „Свічадо національної свідомості“ й К. Дубняка про жидів в українськй фольклорі, обидві уміщені 15. лютого. Нарешті конче слід відзначити спогади з початків ХХ століття Василя Вовка „В старому Харкові“, де жваво й образково ознайомлюється читача в рядом виначних харківських українців (Міхновський, Багалій, Алчевські, Степовий, Галайда, Лобода, Васильківський і ін., зібраних на прийнятті у Алчевської (22. лютого).

Травнені числа „Львівських Вістей“ приносять чимало статтів про Франка. До них належить стаття І. Велигорського „Франко і українська мова“, 1. 5.; М. Вовняка До статей Франка про німецьку літературу, 2—6. 5.; Р. Стефановича „Мої спогади про Франка“, 9. 6.; М. Возняка „Німецька доповідь Франка для шведа про Україну“, 18—22. 6. та покійного вже від понад двох років Богдана Барвінською „Справа габлітації д-ра І. Франка у Львівському університеті“ 28—29. 6. Остання стаття, так само як і статті М. Вовняка, приносить чимало цілком нового джерельного матеріалу.

Крім того на сторінках цього часопису появилсь дві новелі автора званої збірки оповідаць „Святоіванські вогні“, Івана Керницького: „Semper idem“ 16—20. 5. та „Мати“ 13—15. 6. З нагоди річниці трагічної смерті Миколи Хвильового уміщені тут спогади наочного свідка його похорон, Юрія Мовчана, п. н. „Похорони Хвильового, 13—15. 5.

Р е ц е н з і я

Д-р АНТОНОВИЧ: ІСТОРІЯ УКРАЇНИ, т. IV., (Нова доба) Видавництво Юрія Тищенка. Наукова Бібліотека „Ю. Т.“ ч. 4. Прага 1942, м. 8°. 89+(1) стор.

На вступі 1-го розділу (Занепад решти української самобутності) пише автор так: „Десятинадцять століть внаслідок чи то непорозуміння, чи то бажання уподібнити розвиток України до розвитку інших народів без власних політичних організацій, титулюється в історіографії пишною назвою „національного відродження“, назвою, яка не має ніякого оправданья.

Походження цього непорозуміння треба шукати в освічених кругах українського суспільства кінця ХІХ. в. Наставлені доншій час виключно на культурну роботу для народу, надавали вони перебільшене значіння появі писаних творів народньою мовою. З цього штампдрукту травестована „Енеїда“ І. Котляревського, яка зявилася друком 1798.р. вдавалася кривозогонним каменем нової доби, хоч видатніші історики й мусіли визнати, що поява її не викликала безпосередньо навіть потужнішого літературного руху. Велка мистецька вартість твору Котляревського ще більше спокушувала поставити його на грані епох. Але який би не був талановитий літературний твір, не може він вплинути на все величезне салетиво політичних, соціальних, духових та економічних елементів, що з них складається життя нації. Він може служити як дата символічного початку нової доби лише тоді, коли хронологічно припадає на часи повороту відносин. Історичною границею може служити тільки дата якоїсь остільки виїмкової події, що її вплив відчуває весь нарід, як зміну в дотеперішньому побуті, світогляді й тенденціях розвитку. Національне відродження — це стремління народу до самобутності на всіх ділянках суспільного життя — створення літератури в народній мові так само як і обанування торгівлі або промислу на своїй території. „Енеїда“ не стояла посеред таких нових стремлінь. Навпаки, в ХІХ. р. продовжувався той самий процес абсорбування України російською імперією, якого початки сягали ХVІІ. ст. Це абсорбування йшло далі з переборами та все слабшими реакціями, яких одначе, не можна брати за початки чогось нового. Перші сліди нової еволюції помітні шойно від середини ХІХ. в. Тому більш оправдане означити минуле століття не як „відродження“, а як „нову“ чи „російську“ добу. Це останнє означення має певну підставу навіть для українських земель, які до Росії не належали“. А далі в розділі про західно-українські землі пише д-р Антонович: „За прикладом Котляревського рахують і в Західній Україні початок „національного відродження“ в літературній події... Але значно правильніше вважувати це „відродження“ в політичних подіях 1848. р.“ При обговоренніж Кирило-Методіївського Братства пише автор: „З моментом появи нового принципу суверенності, як результату занепаду шляхти і наростання нових правлячих клас, допустимо починати в історії України добу, котру можна називати „національним відродженням“. Правильнішим означенням було би, очевидно, „доба модерного націоналізму“ — не може відродитись щось, що ніколи не існувало. Завжди існувавше патріотичне почуття прийняло тільки нові форми“.

Погоджуюся в д-ром Антоновичем, що дати появи „Енеїди“ Котляревського й „Русалки Дністрової“ не в датами початків доби українського національного відродження, але вони в датами початків літературного відродження. Не може д-р Антонович заперечити, що українська література мала домінуючий вплив на українське національне відродження, й признає, що „своїми творами став Шевченко первоанісником модерного націоналізму з гаслом національних інтересів понад усе“. Сам же Шевченко признав епохальне значіння „Енеїди“ Котляревського; ювілей з приводу її появи й пам'ять серед українців про її автора також причинялися немало для скріплення українських національних течій в добу відродження. Також „Енеїда“ Котляревського мала вплив на кристалізацію думки галицької „Руської Трійці“ (Маркіяна Шашкевича й Якова Головацького) про потребу плекання літератури в живій народній мові.

Не Кирило-Методіївським Братством і галицькою „Головною Руською Радою“ слід починати добу українського національного відродження. В Західній Україні початковою датою українського національного відродження є дата прилучення Галичини до Австрії (1772). Це прилучення принесло полєкшу закріпаченому галицькому селянству; цїсар Йосиф II. зніс кріпацтво й унормував панцизняні відносини, а не зніс панцизну — як це хибно пише д-р Антонович — й відтак додає, що опісля „панцизну введено наново“. Тогочасний львівський єпископ Лев Шептицький (1749—1779), що був від 1783. р. київським уніятським митрополитом для всіх українців і білорусів у межах польської речі посполитої і генеральний офіціал святоюрської катедрі Антін Левинський виказували перед австрійським урядом, що „аусени“, як себе звали західні українці до початків ХХ. ст., є окремим народом. Сам Антонович запрямічує, що Шептицький „висловлював навіть вєрше мрію про обєднання під берлом Габсбургів цілої України“. Але натяк, що Шептицький „поновно (підкреслення мов — А—к) здобув собі титул митрополита“, виявляє, що д-р Антонович не орієнтується як слід в історії української церкви; „поновно“ міг би здобути титул митрополита той єпископ, що вже давніше був митрополитом, або якщо б львівський єпископ здобув титул галицького митрополита, тому що галицька митрополія як самостійна існувала в ХІV. ст. Але від початків ХVІІ. ст. уніятські київські митрополити, що не могли засідати в Києві, сиділи або в Вильні або залєшалися при своїх давніших єпископських катєдрах. Саме Шептицький, хоч був київським митрополитом, залишився резидувати в своїй львівській святоюрській катєдрі. У збережених по польськи писаних листах Антона Левинського з 1773—74. рр. пробивається його велике привязання до народу й обряду. Свідомий історичної традиції писав він, що „тут є руське князівство, де панували руські князі“; домагаючись рівноправности грецького обряду в латинським, звертав увагу на те, що українці, коли не знайдуть у Римі арозуміння для своїх домагань, шукатимуть помочі в православної Москви. Але пізніше генеральний вікарій відновленої в 1808. р. галицької митрополії Михайло Гарасевич зазначив, що хоча галицьке духовенство своїм походженням, мовою й обрядом звязане з придніпрянськими українцями, все таки не бажає зєдинитися з ними під російським режимом. Гарасевич, подібно як і перший галицький митрополит з резиденцією у Львові Антін Ангелович, виявив себе заваятим австрофілом з вдячности для австрійського уряду за його добродїєствя для уніятського духовенства: арівняння уніятів у правах з римо-католиками, звільнення сільських священників від усяких панцизняних обовязків (1777), оснування для образування священників семинарій у Львові і у Відні та Іституту „Studium Ruthenicum“ при львівському університеті, вєршті відновлення галицької митрополії. В справі відновлення цієї митрополії робили заходи ще митр. Лев Шептицький і сучасний йому мукачівський й ужгородський єпископ Андрій Бачинський (1772—1809). Ці однакові змаганя галицького й карпатоукраїнського владик виказують, що обі вітки українського народу, розділені до 1772. р. державним кордоном, виявили свідомість своїх спільних національних потреб, як тільки могли це вчинити після внесення кордону між ними. Тогочасна національна свідомість західних українців висловлена в поширеній народній пісні „Дай нам Боже добрий час“, де підкреслюється, що „від Буга за Бєсїад ісюди чесний руський рід“. Назви „русин, руський“ в австрійській державі цілком вистачали для означення нашої національної окремішности у відношенні до поляків, німців, мадярів, словаків і волохів (нинішньої їх назви румунів тоді ще не було). Автором цієї пісні був уніятський чернець-василїанин Юліян Добриловський (1760—1825), родом із східного Поділля, що після прилучення Поділля до Росії перейшов на українські землі під Австрією, яких північною границєю в 1795—1809. рр. був Буг. У першій половині ХІХ. ст. резниками українських національних змагань у Галичині були: перемиський крилошанин Іван Могильницький (1777—1831), відтак у 1832. р. питоmecь перемиської духовної семинарії Микола Кмщижевич, від 1833. р. „Руська

Трійця" і її послідовники, що могли розвинути ширшу діяльність щойно в 1848. р.

Для економічного розвитку східних українських земель корисним було опанування Росією чорноморського побережжя, що дало змогу українцям поширити межі своєї національної території. Врівнювання політичних, соціальних і економічних відносин на українських землях під Росією після знесення Запорозької Січі, оставив козацького ладу в Гетьманщині та поділів Польщі сприяли розвитку української національної самосвідомості. Д-р Антонович, щоб обоснувати назву „російської доби“ для ХХ-го століття нашої історії, наводить тільки все те, що потверджувало би процес російсько-української національної асиміляції, а промовчує факти українського національного сепаратизму в матеріалах „Особого Комітета для дел, включаючих измену“ з часів наполеонівських війн; далі промовчує автор український патріотизм Дмитра Трошинського, якого робить виключно російським централістом. Із спогадів російського генерала Олександра Михайловського - Данилевського про 1824. рік довідуємося про тогочасну ненависть на Україні до москвітів; він не знайшов на Україні ні одної людини, з якою йому вдалося говорити, щоб прихильно відносилася до Росії. В усіх панував явний дух опозиції, чого висловом була й українська народня пословиця: „він усім хороший, тільки москаль“.

Відвідини Мазеяної могили в Галаці Олексом Мартосом (1790—1842), слова історика Миколи Марковича (1804—60) в 1825. р. до одного російського революціонера: „Ми ще не втратили з очей діла великих мужів-українців і в багатьох серцях ще не поменшала давня сила почувань і любови до батьківщини. Ви ще знайдете в нас живим духа Полуботка“, анонімні „Оповідання прадіда“ (Петербург 1833) Віктора Забіли (1808—69), приятеля Шевченка, й низка інших творів свідчать про стихійний розвиток українського сепаратизму ще до виступу Шевченка. Тимто добу українського національного відродження слід так само починати кішцем XVIII стол.; прилучення Галачини (1772), Буковини (1774) й Холмщини (1795) до Австрії, чорноморського побережжя з Кривом (1783), Правобережжя, Поділля й Східньої Волни (1793) та відтак Західньої Волни й Берестя (1795) до Росії й переселення запорозьких козаків на Кубань (1792) були політичними подіями, що визначали русло живій українській стихії до Першої Світової Війни в 1914. р.

Визвольні українські змагання 1917—21. рр. були завершенням доби українського національного відродження. Знову ж „добою модерного націоналізму“ можна би назвати в історії України період після визвольних змагань від 1921. р. до наших днів. У „закінченні“ своїх нарисів п. а. „Історія України“ бавлять д-р Михайло Антонович у ворожбита майбутнього і то „з певністю“. Як історик не можу торкатися правдивості його ворожбництва, чи пак пророцтва, але мушу для історичної правди зазначити, що таких пророків, як д-р Антонович, що присвоюють собі чужі ідеї і захоплюються ними на нашій „не своїй землі“ ніколи, на жаль, не забувало. Завдяки такій породі людей у XIX. ст. піддав д-р Антонович думку навивати це століття „російською“ добою, дарма що в тому самому столітті жили й діяли носії української національної ідеї, яка в наших днях побідила й з нею мусіли рахуватися її вороги — більшовики; бо не в сентименту до українства признавали ці модерні російські централісти УРСР з українською урядовою мовою. Сьогочасні космополіти, до яких слід зачислити й д-ра Михайла Антоновича й одного історика старинних і середніх віків, підтанцювують подібно як Ю. Коцюбинський і спілка у 1917—18. рр. під такт: „скачи враже, як пав каже!“

На закінчення обговорювання так званої „Історії України“ д-ра Михайла Антоновича слід занести його думку щодо Пантелеймона Куліша: „Таке попадання в екстремі носить ознаки якоїсь озабочености на власну духову неспроможність підійти до української справи, як до національно-політичного питання“. Наведені слова може віднести д-р Антонович далеко влучніше сам до себе, хоч його як історика, письменника й діяча ніяк не можна порівнювати з Кулішем.

Д-р Микола Андрусак

Х р о н і к а

— Після тривалої перерви почав знову виходити у Львові журнал „Український Пасічник“. Цей місячник видає Хліборобське Видавництво за редакцією д-ра Євгена Храпливого.

— 5-го травня ввечері Спілка Українських Журналістів у Львові відбувся в Літературному - Мистецькому Клубі дискусійний вечір. Проф. П. Коструба мав доповідь на тему „Сучасне становище

на українському мовному фронті". Після доповіді розвинулася широка дискусія.

— Розбудовується самбірський музей, що його основано як товариство „Бойківщина“ в 1927. році. За 12. років праці музей зібрав 87 тисяч археологічних, історичних і церковних пам'яток. За цей час вийшло 11 томів наукового журналу п. н. „Літопис Бойківщини“, що його видавав музей.

— Відділ освіти Полтавської Міської Управи видав читанку „Рідне Слово“ (під редактуванням Ф. Пошвайла) для II. року навчання.

— В німецькій мові вийшла книжка Павла Вернера „Швайцарський журналіст оглядає Росію“ (Слідами німецької армії між Сяном та Дніпром) у в-ві Отто Вальтер ат Ольтен.

— У великій італійській мистецькій журналі Civiltà за січень цього року розміщена довша стаття Джованні Матера „Гоголь в Італії“ з 2 портретами й репродукціями малюнків Гоголя.

— Багато місця Україні присвячено в статті „Народи Сходу“ Вернера Гассельблатта, керівника берлінського місячника Nation und Staat, уміщеній в червні в шпиківі цього журналу.

— Ева Тілен містить свій цікавий репортаж санітарки з Правобережної України п. н. „Між фронтом та етапом“ у двотижневнику Die Deutsche Landfrau. (Травень-липень ц. р.)

— К. Курціус-Ферляг в Берліні видав дешеву ілюстровану брошуру Гергарда Відемаера про Україну.

— В італійській мові вийшов у міланській видавничтві Іарцанті вибір перекладів з поезій Т. Шевченка з докладною передмовою Млади Липовецької, перекладених нею ж у співробітничтві з Чезаре Меано; у збірці перекладені в більших річех „Чигирин“, „Тарасова Ніч“, „Кавказ“, уривки в „Гайдамаків“ та 34 коротші речі.

— У в-ві Іарцанті в доручення італійського Інституту Культурних Зносин в Закардовом віддано до друку другу збірку перекладів українських новел, що вийде в передмовою Н. Фарини.

— В одній із останніх книжок шведського історичного журналу Historisk Tidskrift уміщена велика стаття про українську вивольну боротьбу.

— В Косові на Гуцульщині вмер 4. червня Василь Куриленко (нар. 25. травня 1903. на Чернігівщині), ананий пере-

важно під псевдонімом Кейленк Віллі в своїх гумористичних фейлетонів в мукачівським „Світлі“ та „Учительським Голосі“ й ужгородським „Українським Словом“. Поза тим був він знаний, як видатний бандурист та виконавець комічних ролей гоголівського репертуару.

— У тижневнику Svensk Botten (Гельсінкі) в бервні ц. р. була уміщена стаття „Україна і Фінляндія“, в травні — „Сучасне положення в Україні“.

— В місячнику Finsk Tidskrift уміщена розвідка „Україна і краї півночі“.

— Ілюстрований тижневик Suomen Kuvalehti (Гельсінкі) в листопаді м. р. умістив переклад оповідання В. Стефаніка „Марти“ на фінську мову, в квітні ц. р. статтю п. н. „Україна найбільший ворог Москви“.

— Ілюстрований місячник Itsenäinen Suomi (Гельсінкі) в квітні й травні ц. р. містив велику статтю п. н. „Вивольна боротьба України“, в червні — статтю про розвиток української політичної думки в останніх роках.

— Місячник Monads Revue (Гельсінкі) умістив ілюстровану статтю про українські вивольні змагання 1917—1923. рр.

— В найбільшій фінській щоденнику Uusi Suomi (Гельсінкі) в бервні місяці цього року появилася стаття „Українська судільна територія“ та „Національні відносини в Україні“, на початку червня ц. р. — стаття в синтетичним переглядом української історії.

— В Харкові 6. березня на 81. році життя вмер маляр Микола Уваров, автор портретів Шевченка, Лисенка, Франка, Багалія, Васильківського й инш. Рабом в Васильківському для полтавського земства намалював великий образ „Вибори полковника Пушкаря“. Останні 35 років працював як музейний реставратор і науковий дослідник.

— Наприкінці березня вмер у Харкові диригент Харківського Міського Драматичного Театру Олекса Домерщук-Олексієнко, визначний український композитор, нар. р. 1863. Від року 1888. працював на сцені. На українській сцені працював спочатку в групі Деркача, потім перейшов до Кропивницького, разом з яким написав музику до „Вія“, „За двома зайцями“, та до „Ночі під Івана Купала“. Згодом він працював в українських трупах Гайдамаки, Суслова, Сабініна, Суходольського, Прохоровича. Від р. 1920. працював у харківському театрі ім. Шевченка, а потім у переїзд-

них театрах, завідуючи музичною частиною.

— Дня 5. квітня вмер у Харкові на 82. році життя відомий вчений, лікар-офтальмолог, професор Петро Прокопенко, що останніми роками провадив катедрою очних хвороб у Харківському університеті.

— В санаторії на Будах в Чехах (на 53. році життя) вмер проф. Української Господарської Академії в Подєбрадах, а пізніш один з головних організаторів Українського Технічно-Господарського Інституту повсякочасного навчання Віктор Сапіцький. Друкованих праць мав обмаль, з них визначимо його нарис „До історії економічної думки на Україні (Микола Зібер), надр. в „Записках УГА“ т. II, 1929.

— В Парижі на 61. році життя вмер проф. Вячеслав Прокопович, у р. 1918. міністр народної освіти, а у р. 1920. голова ради міністрів Української Народної Республіки, в рр. 1925—1940. шеф-редактор паризького тижневика „Тризуб“. З фаху покійний був історик і музеолог. З його нечислених друкованих праць визначимо такі: „Христос-Отроча в київській псалтарі р. 1697.“ та „Київська міліція“, уміщені в київськ. історичнім журвалі „Наше Минуле“ в р. 1918. та розвідку „Сфрагістичні анекдоти. Московська наука й українська сфрагістика“ (в II-му томі праць Укр. Історично-Філологічного Т-ва в Празі, р. 1938).

— Наприкінці березня ц. р. вмер у Києві проф. Василь Осьмак, будівничий Бібліотеки Академії Наук, нової будівлі Університету, стадіону Динамо, архітектурного оформлення набережної Дніпра й автостради Москва—Київ.

— 20. травня ц. р. помер у Львівській лічниці Микола Голубець, письменник, редактор, критик мистецтва, історик і архівар.

Родився 15. грудня 1892. р. у Львові. Тут покінчив школи й тут працював до кінця життя. Літературну діяльність почав збіркою віршів п. в. „Фрагменти“. Його вірш „Ой нагнувся дуб високий“ став народною піснею. Крім збірок поезій написав він низку повістей, як: „Люди й блазні“, „Гей вадно село“ й інші. Покійний залишив чимало праць в ділянках критики мистецтва та історії. Під час большевицького наїзду працював у Львівському архіві.

— Наукова Сесія Історично-філологічного відділу Харківського Наукового

Товариства, присвячена творчості Т. Г. Шевченка, що почалася 10. травня доповідями доцента Ю. Г. Блохіна „Фальшування Шевченкової спадщини большевиками“ і доцента Ю. В. Шевельова — „Особливості синтаксис поезії Шевченка“, продовжувалася 17. й 20. травня.

17. травня мали бути заслухані доповіді проф. В. В. Дубровського — „Шевченко і історія руссов“, проф. О. І. Попова — „Шевченко і школа“ та М. Яшека „Проблеми Шевченкової бібліографії“, 20. травня мали бути заслухані доповіді Д. Ф. Соловія „Нововідкритий вірш Шевченка“ (?), І. Я. Журби „Епітет Шевченка“ і проф. О. П. Парадиського „Невідомі студії Франка над Шевченком“.

— У видаваних заходом Німецького Інституту для закордонних політичних студій в Берліні й Південносхідного Інституту в Мюнхені „Südostforschungen“ за редакцією д-ра Фрітца Валявеца, річник VI. (стор. 536—75) появилася розвідка українського історика Миколи Андруська п. в. „Der westukrainische Stamm der Lemken“ (Західноукраїнське плем'я лемків). Автор обговорює границі Лемковани, дотеперішні історичні, мовознавчі й етнографічні досліди над лемками та безуспішні ваходи поляків винародовити лемків. За залишками актів колишніх польських старостів у Новому Сочі, Горлицях і Сяноці подано кожнорічну польську державну підмогу для криницького часопису „Лемко“ й „Лемківського Календаря“, як також висвітлено опіку польських урядових чинників над т. зв. „апростольськими адміністраторами Лемківщини“ й службними полякам православними батюшками.

— У Києві вмер молодий український композитор К. Шипович, учень званого Л. Ревуцького.

— Хліборобське Видавництво (Львів, вил. Томи 18) видало „Селянський Альманах“ в календарем до березня.

— Українське Видавництво у Львові видало історичні оповідання Антоія Лотоцького „Квирка слава“.

— Вийшло серпнєве число львівського літературно-мистецького ілюстрованого місячника „Наші Дні“.

— Вийшло серпнєве число львівського ілюстрованого місячника для молоді „Дорога“.

— Вийшло подвійне (липень—серпень) число львівського місячника для дітей „Малі Друзі“.